

В. І. Неточаєв

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Кінець XVI—перша половина XVII ст.)

Возз'єднання України з Росією було завершенням багато-вікової боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі¹.

В ході цієї боротьби українських народних мас проти феодално-кріпосницького і національного гніту основні її рушійні сили—селянство, міська біднота і рядове козацтво—виступали спільно.

Мета даної статті висвітлити участь населення міст України у визвольній боротьбі українського народу в кінці XVI—першій половині XVII ст. Спільна боротьба міської бідноти, селянства і козацтва проти соціального і національного гніту підготувала визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., що була однією з найславніших сторінок в історії українського народу².

XV—XVI ст. в історії нашої Батьківщини, як і інших країн Європи, — це період значного соціально-економічного розвитку. В цей час дедалі більше розвивалися продуктивні сили феодального суспільства, зростали міста як центри ремесла і торгівлі, відбувався суспільний розподіл праці між землеробством і ремеслом. Розвиток продуктивних сил в добу феодалізму проявлявся не тільки в дальшому розвитку знарядь і способів землеробської праці, але й в удосконаленні знарядь праці ремісників і способів обробітку сировини. Поряд з цим відбувалася диференціація й спеціалізація ремесел. Міста все більше й більше виступали „носієм товарного виробництва на відміну від села, де панувало натуральне виробництво“³.

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), Держполітвидав, К., 1954, стор. 3.

² Там же, стор. 7.

³ Политическая экономия, М., 1954, стор. 46.

Проте товарне виробництво в основному залишалось простим товарним виробництвом дрібних ремісників (як і частини селян), заснованим на приватній власності і на особистій праці. Однак воно вже створювало продукти не тільки для власного споживання, але й для обміну¹. З часом відбувається „перехід від дрібного ремісничого виробництва до великого капіталістичного виробництва, заснованого на експлуатації найманих робітників“².

Міста періоду феодалізму розвивалися з адміністративних центрів, монастирів і укріплень, навколо яких розташовувалися ремісничі поселення, з великих сіл, що лежали на торговельних шляхах, якими в той час були в основному річки. В деяких селах та в маєтках феодалів переробка сільськогосподарської сировини, що раніше була підсобним заняттям хліборобів, відокремлювалася, і тут з'являлися ремісники, які виготовляли різні вироби для свого села, свого феодала. І хоча феодали поступово переходили до купівлі міських виробів або закордонних предметів розкоші, проте ремісниче виробництво при дворах феодалів продовжувало розвиватись.

Одночасно розвивалася і торгівля. Міські ремісники, спеціалізуючись на виробництві окремих видів товарів, потребували для своєї праці сировини, якої вони не виробляли. І чим більше зростала диференціація і спеціалізація ремесел, чим більше відокремлювалось місто від села, тим більше розгорталася торгівля, зростав внутрішній і зовнішній ринок, що мало значний вплив на стан феодального села.

Перш за все феодальні господарства, а за ними і господарства окремих селян втягувалися в товарно-грошові відносини, зростало товарне виробництво і на селі. Але феодальний лад не міг забезпечити всіх умов, які були необхідні для товарного виробництва, бо він „в той же час ставив його у вузькі обмежені рамки“³.

І дійсно, при феодальному ладі розвиток продуктивних сил всіляко гальмувався. Виробничі відносини феодалізму, основою яких була власність на селянина-кріпака, не давали простору для розвитку продуктивних сил не тільки на селі, але і в місті. Як відзначав К. Маркс, характерними для періоду феодалізму були панування традиції, а також „привілегии, цеховые и кооперативные учреждения, режим регламентации средних веков“⁴.

„При том примитивном и неразвитом состоянии,—писав Маркс у своєму творі „Капітал“,—на котором покоится это общественное положение производства, традиция должна

¹ Политическая экономия, М., 1954, стор. 80.

² Там же, стор. 52.

³ Див. И. К о н, О действии экономических законов в антагонистических формациях, Журнал „Вопросы истории“, № 5, 1954, стор. 121.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стор. 285.

играти преобладающую роль. Господствующая часть общества заинтересована в том, чтобы санкционировать существующее как закон, и те его ограничения, которые даны обычаем и традицией, фиксировать как законные ограничения. Урегулированность и порядок являются именно формой общественного упрочения данного способа производства¹.

Слід зауважити, що всі міста в той час розташовувалися на землях феодалів і були змушені коритися їх владі². Міське населення мусило сплачувати податки на користь феодалів—натурою чи грошми, працювало на феодалів³.

Населення міст, яке страждало від феодално - кріпосницької експлуатації, боролось за своє звільнення. В цій боротьбі „частково силою, частково шляхом відкупу міста здобували для себе право самоуправління, суду, чеканки монети, збирання податків“⁴.

Але в тих країнах, де утиски феодалів безмірно зростали,—а до них належала об'єднана з Литвою після Люблінської унії 1569 р. шляхетська Польща, під пануванням якої опинилися всі українські землі,—ці права не рятували міста, і міське населення неймовірно страждало від феодално-кріпосницького гніту.

Перш за все почнемо з огляду загального соціально-економічного становища міст українських земель, які з другої половини XVI ст. повністю підпали під панування шляхетської Польщі. В містах Речі Посполитої, в тому числі і в містах на українських землях, незважаючи на розвиток процесу відокремлення міста від села, на зосередження в містах ремесел і торгівлі, населення їх ще довгий час займалося хліборобством. Протягом XVI і на початку XVII ст. в південноукраїнських містах (південна Київщина і Брацлавщина) населення все ще займалося хліборобством, бджільництвом, ловами на „уходах“ і т. д. Про це свідчить документ початку XVII ст., в якому говориться, що „Черкасские мещане и бояре на поле пашут, где кто хочет“⁵.

Але в XVI ст. ремесла все більш відокремлюються від сільського господарства, зростає кількість ремісників, не зв'язаних з сільським господарством, які живуть у великих містах (Львів, Київ та ін.). Розвиваються такі промисли, як виварювання солі, виготовлення залізних виробів, випалювання поташу, виготовлення кераміки, селітри та інше. Розвивається млинарство, горілчаний промисел; останній навіть на-

¹ К. Маркс, Капитал, т. III, изд. 8, М., 1938, стор. 698.

² Тим більше, що феодална власність на землю була основою феодалізму.

³ Политическая экономия, М., 1954, стор. 46.

⁴ Там же.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. 5, т. I, К., 1869, стор. 552. (Далі скорочено: Архив ЮЗР—Н. В).

дається як привілей феодалам чи містам. Промислами починають займатися не тільки міщани, але й селяни. Наприклад, селяни с. Рудники, під Луцьком, постачають на Луцький замок залізні вироби й не несуть більш ніяких повинностей¹.

Розвиток ремесел і промислів сприяв поширенню і пожвавленню внутрішньої торгівлі хлібом і промисловими виробами.

Слід зауважити, що в той час ціни на продукцію ремесел та промислів були значно вищими, ніж ціни на сільськогосподарську продукцію, що свідчило про малу кількість продукції ремесел.

Так, наприклад, в 1580—1620 рр. чверть пшениці коштувала від 16 до 40 грошей; чверть вівса — 4,5—5 грошей; кінь тоді ж коштував 2—6 кіп грошей, віл — 1,5—2 копи грошей. В ці ж роки сіль коштувала 20—25 золотих за бочку, вино (горілка)—45 грошей за гарнець; сокира — 7—10 грошей, хомут—1 копу грошей, одяг—від 1 до 8 кіп грошей.

В цей період до Польщі та Литви дедалі частіше завозяться предмети розкоші: дорогі сукна, вина і та ін. Купували ці дорогі речі звичайно феодали. Навіть найбільш заможні селяни в той час, крім солі, одягу, залізних виробів та зброї (тобто речей, що в більшості виготовлялися всередині країни), нічого не купували².

З українських земель тих часів як до Росії, так і в Західну Європу вивозили мед, віск, рибу, хутра, а також ліс. З кінця XVI і початку XVII ст. поширюється вивіз у Західну Європу через Гданськ і Вроцлав хліба, який швидко стає домінуючим товаром експорту.

Основними покупцями сільськогосподарської продукції, особливо хліба, як вказують документи, були міста³.

В торгівлі українських міст тих часів, крім сільськогосподарських товарів і ремісничих виробів, значне місце посідали різні товари, привезені з інших країн. Незважаючи на перешкоди, що їх чинив уряд Речі Посполитої, дуже багато товарів привозилось з Російської держави: шкіра, кустарні вироби з дерева і металів, упряж, зброя та ін. Ці товари привозили на Україну російські купці, а також українські, які їздили за товарами до міст Російської держави⁴. Російські купці часто були посередниками в торгівлі зі Сходом (шовками, винами, прянощами) та Західною Європою, звідки привозили сукна, тканини і різні предмети розкоші. Українські купці виступали посередниками у торгівлі між Сходом і За-

¹ Zródła dziejowe, т. VI, Варшава, 1878, стор. 79.

² Це пояснюється і натуральним характером селянського господарства (принаймні, переважної більшості його) в той час.

³ С. Кутшеба, Очерки истории общественного и государственного строя Польши, СПб, 1907, стр. 71—81.

⁴ І. Крип'якевич, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., Вид. АН УРСР, К., 1953.

ходом, вони торгували з білоруськими, литовськими, молдавськими містами. Все це до певної міри сприяло економічному розвитку міст.

Внутрішня і зовнішня торгівля тих часів дуже страждала від того, що на шляху її розвитку стояв „режим регламентацій середніх віків“¹.

Ці регламентації полягали в системі „примусових шляхів“ (тобто в примушуванні купців обов'язково проїздити ті чи інші міста, які мали певні привілеї на торгівлю), в системі „примусових стацій“ (тобто в зобов'язуванні купців зупинятися у великих містах), в системі „примусових складів“, тобто примусового продажу приїжджими купцями своїх товарів у певних містах, якщо не оптом, то на великі міри („бочкою“, „мірою“, „берковцем“—сипучі й рідкі товари, „полтретяста“ (по 250) —шкурки, „по сорока“—міхи і т. д)².

Другою причиною, що перешкоджала розвитку торгівлі, були мита. Крім державних мит—пограничних („цло“) і внутрішніх („головне“), були ще й інші: на шляхах („мостове“, „гребельне“, „перевозове“, „дорожне“, „пашне“ та ін.)—збір їх надавався тому чи іншому феодалові, через землі якого йшов торговельний шлях, та в містах („торгове“, „ярмаркове“, „помірне“, „штукове“, „сохачне“ та інші побори). При цьому часто феодали або магістрати—самоуправні органи міст (вірніше, верхівка міста—патриціат) просто вигадували ті чи інші побори—„драчі та лупежества“, як скаржилися купці³.

Поширена в той час безмитна торгівля феодалів, пов'язана з їх включенням в товарно-грошові відносини, також гальмувала торгівлю та руйнувала економіку міст. За конституцією польського сейму з 1496 р.⁴ (а для Литви за рішенням сейму 1559 р.)⁵, феодали мали право вивозити сільськогосподарську продукцію на продаж навіть за кордон, не платячи ніяких мит. Так само вони могли привозити різні речі з-за кордону без оплати мита. Часто також при великих партіях вивозу чи ввезення товарів від мит феодалів звільняв і гродський суд⁶.

Цим і користувалися феодали Польщі, Литви, Галичини, Волині та інших земель для вивозу свого хліба за кордон без сплачування мит і без допомоги купецтва. Лише в Гданському порту купці, які тримали в своїх руках всі безпосередні зв'язки з закордоном, намагалися перешкоджати безмитній

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стр. 285.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I, СПб, 1863, стор. 135. (Далі в тексті скорочено: Акты ЮЗР—В. Н.).

³ Див. Архив ЮЗР, ч. 5, т. I.

⁴ Volumina legum, т. I, СПб, 1859, стор. 120.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, СПб, 1848, стор. 98—128.

⁶ Наприклад, рішенням Житомирського гродського суду було звільнено пана Тишкевича від мит за продаж волів. Див. „Актову книгу № 10“, с. № 122, арк. 128, що зберігається в ЦДА УРСР.

торгівлі феодалів. Це бачимо зі скарги „нобилів“ (великих феодалів) „на великі труднощі, що... чинять їм в продажі зерна гданські громадяни“, записаної в статут 1539 р¹.

Феодали вивозили не тільки продукцію власного господарства, але й продукцію селянських господарств, яку вони скуповували за безцінь. Про це скаржаться в 1564 р. люстраторам міщани Сяноцької землі, заявляючи, що „...велика сила шляхтичів взялася до великого купецтва під прикриттям домової потреби і, купуючи у великому числі худобу й коней, переганяють через кордон, а мит не платять“².

Відомий польський історик С. Кутшеба так характеризує становище польських міст в кінці XVI і на початку XVII ст.: „Торговля переходит в руки шляхты, которая теперь уже сама, непосредственно, вывозит свой скот, золу, хлеб и т. п. Торговля польских городов ограничивается посредничеством в привозе товаров из-за границы... Отсутствие охранительных пошлин убивает цеховую промышленность, иностранные товары заливают рынки, цены падают все сильнее...“³.

У такому ж становищі були і українські міста.

Ремісника і торгівця в дрібних містечках починає души-ти також і те, що в поміщицьких маєтках з'являються свої ремесла, своя „деревенская промышленность, конкурирующая с городскими цехами“, а в силу цього „владелец деревни, пользуясь своей властью, начинает становиться посредником в купле—продаже товаров своей деревни“, а тому й „местечко становится все менее нужным для населения...“⁴

В цих умовах в Речі Посполитій і особливо на українських землях, уже з кінця XVI і з першої чверті XVII ст. починається занепад і розорення міст. Міста роблять спроби боротися за своє існування, збільшують число ярмарок і торгів, добиваються встановлення постійних цін на ввізні товари, приховують ряд товарів для підвищення цін на них і т. д.

Феодали відповідають на це посиленням вивозом деяких товарів за кордон (вирубуючи ліси на поташ і лісоматеріали⁵, знищуючи масовим продажем худобу і т. д.).

Оскільки хліб стає основним предметом вивозу, феодали поширюють свої власні так звані фольваркові господарства⁶, внаслідок чого різко посилювалась експлуатація селян.

¹ Volumina legum, т. I, стор. 269.

² Жерела до історії України-Руси, т. II, Львів, 1897, стор. 291.

³ С. Кутшеба, Очерки истории общественного и государственного строя Польши, стор. 137.

⁴ Там же, стор. 138.

⁵ Про це можна довідатися хоча б з „Люстрацій королівщини Галичини за 1564—1565 рр.“: в окремих місцевостях Галичини, де було перед тим чимало лісів, „тепер до попалу вже дерева нема майже зовсім“ (Див. „Жерела до історії України-Русі, т. III, Львів, 1900, стор. 333).

⁶ Які були характерним прикладом товарного виробництва, що обслуговувало феодалський лад і базувалося на експлуатації селян.

У відповідь на це селянство українських земель дедалі більше й більше включається в антифеодальну боротьбу, яку підтримують і міста.

Огляд економічного становища міст був би неповним без висвітлення їх політичного становища. В шляхетській Польщі частина міст знаходилась на так званих „королівщинах“ („землях корони Польської“), які належали на правах феодальної власності королю та управлялися так званими старостами з великих феодалів, а частина—на землях феодалів.

В силу цього міста, що розташовувалися в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. на українських землях, можна поділити на декілька груп: головні самоуправні міста і міста на королівських та на приватновласницьких землях. Від цих груп до деякої міри відрізнялися міста Чернігово-Сіверщини (під час її перебування в складі Російської держави), внаслідок чого їх доведеться розглядати окремо.

Головні або—як будемо далі називати—великі міста—це колишні центри удільних князівств і земель, які і в XVI та на початку XVII ст. були центрами воєводств і великих староств. До таких міст належали Львів (Галичина), Луцьк, Володимир, Кременець (Волинь), Кам'янець (Поділля), Брацлав, Вінниця (Брацлавщина), Київ, Житомир, Черкаси (Київщина) та інші.

Великі міста вважалися „самоуправними“, а насправді, як побачимо далі, вони досить обмежено користувалися певними правами щодо управління, суду, розвитку ремесел і торгівлі. Будучи центрами воєводств і староств, вони здавна встановлювали певні взаємовідносини з представниками влади—воєводами і старостами.

Візьмемо для прикладу Львів. Ще з XIV ст. він, як центр Руського воєводства (так в ті часи називалася Галичина), дістає багато привілеїв і прав. Вже в 1370 р. він одержує самоуправління за магдебурзьким правом; в 1378 р.—право обирати війта—фактичного керівника всієї міської адміністрації—і утворювати цехи, право безмитної торгівлі з закордоном, „право складу“, за яким усі купці, що прибували до Львова, не мали права везти свої товари далі, а повинні були збувати їх оптом львівському купецтву, бо лише львівські купці мали право на роздрібну торгівлю у місті і т. д. Але не всі міщани Львова користувалися цими правами й привілеями.

В містах того часу було значне класове розшарування, внаслідок чого частина населення була зовсім позбавлена будь-яких прав. У Львові існували всі ті класові прошарки серед населення, які були в німецьких містах під час селянської війни XVI ст. і які описані в книзі Ф. Енгельса „Крестьянская война в Германии“: „патриціат“ (багата повновладна

й повноправна міська верхівка, свого роду міська аристократія), „бюргерство“ (заможне повноправне міщанство) й „плебейство“ (безправна міська біднота).

Наявність класових груп населення у Львові, серед яких патриціат і бюргерство були лише двома групами в одному класі експлуататорів, тоді як плебейство належало до зовсім іншого класу експлуатованих і складалося з розорених ремісників, з підмайстрів і учнів цехів, з селян, що тікали до міста й наймитували тут, були комірниками, чорноробами і т. д., загострює класову боротьбу між плебейством, з одного боку, та патриціатом і бюргерством, з другого, а також і внутрікласову боротьбу за владу між патриціями і бюргерами.

В ті часи у Львові населення було дуже різноманітне й щодо національного складу. Крім місцевого українського населення, тут жили поляки, німці, вірмени, євреї та інші.

Найбільшими правами користувалися польські та німецькі переселенці — ремісники, купці, яких підтримував польський уряд. Вірменські купці також мали свої права й привілеї, навіть своє самоуправління і суд. У єврейських ремісників і купців була своя „громада“ і суд у цивільних справах, свої торгові ряди і т. д., хоча єврейське населення все ж підлягало певним обмеженням у Львові.

Місцеве українське міщанство було дуже обмежене в правах. Воно усувалося від оптової торгівлі, від участі в міському самоуправлінні, не допускалося навіть до цехів і т. д. Більше того, українці у Львові мусили жити лише на одній — Руській вулиці, яку замикали Кармелітський монастир і єзуїтська школа.

Тому й не дивно, що в 1609 р. львівські місцеві міщани подали на сейм таку скаргу: „Утяжены естесмо мы народ русский от народа польского над египетскую неволю, же леч без меча, але горей неж мечем с потомств выгубляют, заборонивши нам пожитков й ремесел обходов вшеляких; чим бы только человек жив быти могл, того не волен русин на прирожоной земле своей русской уживати в том то русском Львовее...“¹

В інших великих містах — Києві, Луцьку, Володимирі, Кам'янець-Подільську теж було магдебурзьке право і ряд інших прав ще з XIV — XV ст., але вони значно обмежувалися на користь старост і королівських урядовців. Деякі з цих міст спочатку мали право обирати вїйта з свого середовища, але до XVII ст. це право у більшості міст відбирається, і посада вїйта передається у спадщину великим магнатам чи старостам². Навіть у Києві, де вїйт обирався з населення міста, його потім затверджував король, який міг не погодитися з

¹ Чтения в историческом обществе „Нестора - летописца“, кн. 5, отд. 3, К., 1897, стор. 209—210.

² Сборник исторических материалов, изданный И. Каманиным, вып. 1, К., 1890, стор. 53.

обраною кандидатурою й призначити свого кандидата у в'їти¹.

Київське міщанство мало ряд прав і привілеїв і добивалось підтвердних грамот на ці права від кожного великого князя Литовського, а далі — від кожного польського короля. В ці права входило право самоврядування, право обирати в'їта (досить обмежене, як бачимо з попереднього, причому в'їта обирали лише з верхівки міського населення), звільнення від деяких повинностей на замок, звільнення від залежності від воевод і старост і т. д.

Проте у Києві не всі групи населення користувалися цими правами і привілеями. Тут влада належала верхівці міського населення — патриціату і бюргерам та заможному міщанству. Зовсім безправною була міська біднота, тому не дивно, що в Києві розгорнулася класова боротьба між міською біднотою і заможними прошарками населення.

Ще більше обмежень з боку феодалів як воевод і старост, так і сусідніх магнатів і шляхтичів ми зустрічаємо в таких містах, як Луцьк, Володимир і Житомир. Хоча ці міста і мали магдебурзьке право, але самоврядування їх було обмежене й порушувалося передачею в'їтвства в спадщину магнатові Борзобогатому в Луцьку, панові Гойському — у Володимирі і т. д.²

Отже, лише такі великі міста, як Львів, Київ, добивалися невтручання феодалів, воевод і старост у їх внутрішні справи, добивалися безмитної торгівлі, звільнення від повинностей на замок тощо.

Інші ж міста, одержуючи навіть магдебурзьке право, не звільнялися від ряду повинностей і робіт на замок; не звільнялися й від виплати різних податків (як-то: „шос“ — податок від нерухомого майна, „чопове“ — від продажу напоїв, „мірне“ — від роздрібної торгівлі і т. ін.); не звільнялися й від давання підвід, потім — „стацій“ (утримання) для війська й королівських чиновників; від різних „местских платов“³ — поборів на користь старост чи навіть і своїх в'їтів.

До цього треба додати й те, що старости й в'їти часто намагалися перетворювати міщан на своїх підданих, зобов'язаних на них працювати. Наприклад, в Житомирі міщани до 1580 р. мусили орати, косити й жати на замок⁴. Іноді старости і в'їти не зупинялися й перед прямим пограбуванням міщан. В скарзі володимирських міщан розповідається, що в'їт Людович „нашодши на дом мешанина Сенка... отбивши в коморы замок...“ взяв „две пары ботов, пару черевиков“, одяг і інше⁵.

¹ Акты ЮЗР, т. I, стор. 172.

² Сборник исторических материалов, вып. I, стор. 53.

³ Там же, стор. 59—4.

⁴ Архив ЮЗР, ч. 7, т. I, К., 1886, стор. 344.

⁵ Сборник исторических материалов, вып. I, стор. 63—64.

Все це показує, що права навіть таких великих міст, як Луцьк, Володимир, Житомир та інших, були значно обмежені. В цих містах диференціація населення була менша, ніж у Львові чи Києві. До того ж, оскільки вони терпіли від старост і феодалів, тут були можливими виступи проти феодалів майже всього міського населення, хоча класова боротьба була досить загостреною і в середині цих міст.

Другу велику групу міст України складали так звані „господарські міста“, чи міста в „королівщинах“, які були центрами окремих староств, окраїнними і пограничними замками і т. д. Більшість з них була феодалською власністю польського короля. Ця група міст одержувала права й привілеї в значно обмежених розмірах в порівнянні навіть з обмеженими в правах містами першої групи. Окремі з таких міст мали й магдебурзьке право, але значна кількість одержувала лише окремі „привілеї“—дозвіл мати ярмарки (один-два рази на рік) й торги (щотижня); дозвіл споруджувати крамниці й корчми, запроваджувати цехові ремесла і т. д.¹

Диференціація населення в цих містах була незначною. Воно в більшості поділялося на бідних (або „молодих“) і на багатих (або „старих“) міщан.

Міщани, особливо нижчий їх прошарок, мусили платити „до скарбу королівського“ певний чинш—по 30—40—50 грошей з кожної волоки землі, яка надавалася місту; за звільнення від „толоки“ (роботи в користь королівського маєтку, замку чи старости) мусили платити по 12 грошей на рік; за землю, що була зайнята самим містом, залежно від вулиці чи ринкової площі платили по 2,5—3,5 грошей за „пруг“ землі на рік і т. д. З корчом брався окремішній податок—„капщина“—від $\frac{1}{2}$ до 1 копи грошей на рік. Такими були повинності міщан з господарських міст.

Це все ми можемо бачити з грамоти місту Чигирину, заснованому старостою Вишневецьким в 1589 році. В 1592 р., Чигирин одержує магдебурзьке право і право обирати в'їта, але значна частина згаданих вище податків і обмежень залишається. Наприклад, міський суд має право розглядати лише дрібні міські справи, а основні справи міщан розглядає староста, тобто зберігається підсудність міщан старості, що порушувало магдебурзьке право.

Міщани менших господарських міст, особливо там, де були фольварки, мусили нести ще й різні повинності. Обов'язковою для всіх міщан в королівщинах була військова служба „против всякого коронного неприятеля“, як сказано в тій же грамоті Чигирину². Крім різних поборів, мит, „плат“,

¹ Чтения в обществе „Нестора - летописца“, т. XIV, вып. 3, К., 1900, стор. 100.

² Архив ЮЗР, ч. 5, т. I, стор. 82—86.

³ Там же, стор. 541.

міщани повинні були „з домов и оседлостей своих, для пашни замковое, на пригон с сохою, на жниво с серпом, на сенокос с косою, так же теж на работы кухни, стайни, погребу, на потреби замковые ходити...“¹ Це була справжня феодальна експлуатація міщан.

Крім того, міщани таких міст не мали захисту від набігів сусідніх феодалів².

Були й такі випадки, коли деякі з господарських міст потрапляли в феодальну залежність від сусідніх феодалів, які їх орендували чи одержували в заставу королівщини. Такі господарські міста жорстоко експлуатувалися феодалами.

Зрозуміло, що це викликало боротьбу міщанства господарських міст проти феодалів і староств.

Третю групу міст складали приватно-власницькі міста, тобто міста, що були побудовані на землях світських і духовних феодалів, в магнатських латифундіях і т. д.

Одержуючи різні привілеї й грамоти на свої маєтності, феодали випрошували у короля Речі Посполитої (а ще раніше— у великого князя Литовського) дозвіл на побудову міст, на право мати крамниці й корчми міщанам цих міст і т. д. При цьому феодали добивалися і звільнення таких міст від королівських і державних податків, звичайно для того, щоб мати від цих міст більше прибутків для самих себе³.

Тому приватні міста були ще більш безправними, ніж міста розглянутих раніше груп.

Великі магнати добивалися для своїх міст навіть магдебурзького права (як Вишневецький, наприклад, для Лубен і Пирятина в 1591—1592 рр.), але з значними обмеженнями. Так, у Лубнах „войта, бурмистров, радец и иных урядников“ мали призначати магнати Вишневецькі, тобто вони тримали в своїх руках і адміністративну владу над містом, не кажучи вже про законодавчу, судову і апеляційну владу. Також в користь магнатів Вишневецьких йшло „мито торговое“ та інші повинності міщан⁴; до того ж міщани, як і селяни, платили чинш за виділені їм землі й навіть працювали на феодала. Таким чином, самоврядування, за магдебурзьким правом, зводилося на нівець.

Феодал виступав у ролі необмеженого монарха над приватним містом, керуючи його політичним і господарським життям, а іноді навіть і приватними справами міщан.

Треба сказати, що феодали, добиваючись для своїх міст магдебурзького права чи грамот на ярмарки й торги, виходили з власних інтересів щодо розвитку торгівлі і промислів у містах, бо це давало їм більше прибутків від міст (до речі, з

¹ Акты ЮЗР, т. I, стор. 230—231.

² Архив ЮЗР, ч. 6, т. I, К., 1876, стор. 199—200.

³ Архив ЮЗР, ч. 5, т. I, стор. 78—88.

⁴ Чтения в обществе „Нестора-летописца“, т. XIV, вып. 3, стор. 93—105.

цього самого виходив і король, даючи „магдебургію“ містам в „королівщинах“ і одержуючи від них за це великі суми грошей).

Але в той же час феодали (так само, як і король в королівщинах) намагалися зберегти якнайбільшу феодальну залежність міст, бо саме це забезпечувало їм одержання поборів і повинностей з міст.

Саме тому міщанство приватних міст разом з селянами найбільш активно виступало на боротьбу проти феодалів.

Міста Чернігово-Сіверщини можна виділити в окрему групу, бо вони розташовувались на території, що входила до складу Російської держави, і були „українними“ (окраїнними) містами Російської держави, якій вони підкорялися. Іноді в документах їх ще називають „польськими“ містами через близькість до „Поля“—майже незаселених тоді південних степів Російської держави—майбутньої Слобідської України.

Значна частина міст Чернігово-Сіверщини, як, наприклад, Чернігів і Новгород-Сіверський, були старовинними містами-центрами удільних князівств. Багато інших міст, як Путивль, Стародуб, здавна були пограничними укріпленнями. В кінці XVI ст. в зв'язку з побудовою Білгородської „засечної черты“ були збудовані нові міста: Білгород, Валуйки та інші. Їх будували як царські воєводи („державні“ міста), так і місцеві князі й бояри („приватні“ міста). Так, наприклад, бояри Рубці побудували м. Брахлов, шляхтичі Шаптак і Домоткан побудували містечка Шаптаков і Домотканов¹.

Основним заняттям населення міст Чернігово-Сіверщини була сторожова служба. Об їх міцні стіни розбивалися наскоки татар; вони стримували напади польсько-литовських і українських магнатів на територію Російської держави² і збройні сили Речі Посполитої під час російсько-польських воєн.

Тому тут було чимало озброєного населення й більшість міст носила військовий характер, який зберігся і на початку XVII ст., коли Чернігово-Сіверщина була захоплена Польщею.

Але разом з тим в цих містах були і ремісничі „посади“. Ремісники складали до 25% населення міст. Значна частина населення міст займалася сільським господарством і торгівлею, в тому числі з містами українських земель. Ремісники несли певні повинності, торгівці виплачували певні „пошлини“—мита, по 10 „денег“ з рубля виторгу і т. д.

Мешканці „посада“, так звані „тяглецы“, що жили на „черных местах“, несли найбільші повинності. В містах були ще „белые места“ й „белые слободы“³, мешканці яких—„бело-

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, К., 1886, стор. 210

² Див. А. Стороженко, Стефан Баторий и днепровские козаки, К., 1895, стор. 83—84.

³ П. Смирнов, Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в., т. I, М.—Л., 1947, стор. 149.

местцы“, що склалися з дворян або „детей боярских“, „приборных“ та інших, звільнялися від всяких повинностей. „Беломестцы“ часто захоплювали у „тяглецов“ землі. Наприклад, в Путивлі, де було 700 чорних дворів, вже на початку XVII ст. майже всі землі або були захоплені „беломестцями“, або, згідно з військовими наказами, тут заселялись державні ремісники і „приборные“ — стрільці, пушкарі і інші. І в 1625 р. в „писцовой книге“ відзначалося, що у мешканців „посада“ Путивля „пашни и сенных покосов, и рек, и озер, и рыбных ловель, и бобровых гонов..., и иных никаких угодий за ними нет“¹.

В силу цього мешканці „посада“ мусили жити тільки з „промыслишек“. Але й тут з ними конкурували „беломестцы“².

До того ж в цих містах міщани вже були диференційовані на „лучших“, „средних“ і „молодших“ людей. Характерно, що під час селянської війни під керівництвом І. Болотнікова „молодшие“ виступали разом з селянами, „средние“ блокувалися з дворянами, а „лучшие“ виступали в союзі з боярством³. Це дуже добре характеризує класову приналежність цих груп міського населення.

Крім цих трьох груп, в містах Чернігово-Сіверщини ще була особлива категорія „посадских крестьян“⁴, які несли повинності на поміщиків, але займалися ремеслами.

Як бачимо, всі міста українських земель в тій чи іншій мірі були обмежені в правах і страждали від феодалів, а тому міщани й включалися в антифеодальну боротьбу. Але різниця в правах і становищі серед міщан не давала їм змоги об'єднатися, і виступи ці були в основному локальними і неорганізованими.

* * *

Розглянемо ще класове розшарування міського населення, яке зростало в зв'язку з розвитком торгівлі і ремесел. Населення міст українських земель поділялося на декілька соціальних груп. І чим більше розвинутим було місто, тим чіткіше визначався цей поділ.

У таких великих містах, як Львів і Київ, міське населення поділялося на три групи: верхівку, в значній мірі зв'язану з феодалами, заможне повноправне міщанство і безправну міську бідоту.

Серед населення невеликих міст виділяються в основному дві групи — „старші“, або заможні, міщани, і „молодші“ міщани, або міська біднота.

¹ П. Смирнов, Посадские люди..., т. I, стор. 207—209.

² Там же, стор. 207—208.

³ Там же, стор. 340—342.

⁴ Там же, стор. 161 і далі.

Ф. Енгельс у своїй книзі „Крестьянская война в Германии“ вказував, що „во главе городского общества стояли патрицианские роды... Это были наиболее богатые семьи. Они одни заседали в совете и занимали все городские должности... Сильные своим богатством, своим... положением аристократов, они всеми способами эксплуатировали как городскую общину, так и подвластных городу крестьян. Они занимались ростовщичеством, присваивали себе всякого рода монополии... пользовались... городскими лесами и лугами... исключительно в интересах своей частной выгоды, налагали произвольные дорожные, мостовые и воротные пошлины и всякие иные поборы, торговали цеховыми привилегиями, званием мастера, правами гражданства и правосудием...“¹.

Ця характеристика цілком і повністю підходить до „патриціату“ великих українських міст Львова й Києва, де до складу верхівки входили найбагатші родини купців-гуртовиків, лихварів, а також і феодала, що жили в місті.

У Львові „патриціат“, як основна панівна група міста, почав оформлятися ще в XV—XVI ст. Тоді до нього входили як місцеві українські багаті купецькі роди Микулків, Кохнів, Вілчків, так і прийшли заможні елементи. В той час місцеві патриціанські роди володіли селами, родичалися з великими феодалами Галичини тощо. Наприклад, Матвій Микулка в 1530 р. володів с. Бжезець і частиною с. Ловчиць, а також був тестем значного феодала Пелки; Ганна Кохнова в 1541 р. володіла містечком Зеловим та іншими².

Але в середині XVI ст. старі роди починають відходити на задній план,—як і взагалі все місцеве українське населення Львова,—а на їх місце виступають інші патриціанські роди—німців, поляків, греків, вірменів, угорців.

Наймогутнішими стають родини Шольців - Вольфовичів (німці), Домагалічів (поляки), Корняктів (греки), Алембеків (вірмени), Боїмів (угорці).

Родоначальник Шольців-Вольфовичів Вольфганг Шольц з Вроцлава з'явився у Львові в 1525 р. й породичався з одним з найбагатших львівських купецьких родів—з німецькими купцями Газами. Прибувши до Львова, Вольфганг Шольц поклав тут початок родині Шольців-Вольфовичів, а його брат Станцель Шольц—родині Шольців-Станцловичів.

В кінці XVI і на початку XVII ст. з родини Шольців-Вольфовичів відзначилися брати Ян і Мельхіор; перший торгував сукнами, медом, вином, а другий—рибою. Вони швидко стають найбагатшими людьми у Львові і разом з родичами прибирають до своїх рук львівський магістрат, займаючи в ньому різні посади.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 121—122.

² W. Lozinski, *Patryciat a mieszczaństwo Lwowskie*, Львів, 1890, стор. 10—42.

Польський історик В. Лозинський писав про цей час, що, „коли хтось щось означав у місті,—він був або сам Шольцем-Вольфовичем або з Шольцем породичався“¹.

Шольци-Вольфовичі панують не тільки у місті, але й купують собі села. Так, Ян Шольц-Вольфович володів уже трьома селами поблизу Львова і, будуючи палаци, вважав себе за магната. У нього було багато слуг і власні збройні сили (навіть з „арматою“) і т. д.² Він позичав гроші великим магнатам—Потоцьким та іншим. Від німецького імператора Рудольфа II Шольц-Вольфович одержав титул „барона“ за те, що допомагав йому зброєю у війні з Туреччиною, яка в той час підтримувала мирні стосунки з Польщею.

За тестаментом Яна Шольца-Вольфовича, його палац коштував 6000 злотих, стільки ж коштувало с. Гарнчари, магнати Потоцькі були йому винні понад 1100 злотих і т. д. В цілому його маєток оцінювався в 42 430 злотих³.

Брат Яна Шольца-Вольфовича Мельхіор довгий час був „консулом“⁴ і бурмістром львівського магістрату.

Родина поляків Домагалічів, що теж була однією з найбагатших у Львові, породичалася з Шольцями-Вольфовичами й один з Домагалічів так і підписувався „Jan Domagalicz a Wolfowicz“⁵.

З інших патриціанських родин були відомі Корнякти, які торгували бавовною. Костянтин Корнякт, одружившись з багатою шляхтянкою Дзедушицькою, став значним магнатом і побудував палац у Львові⁶.

Всі ці патриціанські роди, будучи „консулами“, бурмістрами, фактично керували містом, вважали себе „вельможними панамі“⁷ і користувалися правами шляхти. Вони підтримували католицьку церкву, але коли католицьке вище духовенство спробувало втручатися в міські справи, зокрема взяти під своє керівництво так званий „Шпиталь св. духа“, патриції виступили проти церкви і добилися свого, незважаючи навіть на „інтердикт“⁸ арцибіскупа Трухницького в 1624 р., що змусив їх тимчасово скоритися.

Такою ж значною (хоч і не настільки економічно міцною) була й патриціанська верхівка в Києві. Найбільш відомою була родина Ходик. Найзаможніший з цієї родини В. Ходик

¹ В. Лозинський, Цит. праця, стор. 42.

² Там же, стор. 48.

³ Там же, стор. 46—49.

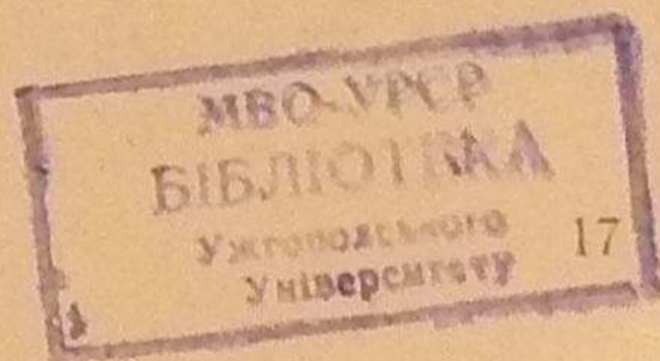
⁴ Треба зазначити, що зарозумілі львівські патриції іменували свій магістрат за римським зразком „сенатом“ („Senatus Populus que Leopoliensis“), а себе „консулами“, вважаючи Львів за аристократичну республіку.

⁵ В. Лозинський, Цит. праця, стор. 42.

⁶ Тепер будинок Львівського історичного музею.

⁷ За зразком польських великих магнатів.

⁸ Інтердикт—відлучення від церкви.

володів двома селами під Києвом, користувався шляхетським правом (як „пан Криницький“) і одержав так звані Басанські маєтності. Певний час він очолював київський магістрат, як вїйт міста Києва¹.

З інших великих патриціанських родин слід відзначити Баликів, Мелешковичів, Мефедовичів, Булиг².

Середнє заможне міщанство, або „бюргерство“, було лише іншою групою в одному і тому ж класі багатого й повноправного міщанства. Воно охоплювало, як вказував Енгельс, „богатых и средних горожан“³, тобто заможних міщан, домовласників, володарів землі в містах, великих і середніх роздрібних торгівців, багатих ремісників, цехових майстрів та інших. Ф. Енгельс додавав, що в залежності від місцевих умов „бюргерство“ включало в себе більшу або меншу частину дрібних міщан⁴, тобто сюди входили ще й дрібні цехові ремісники.

Отже, до бюргерства входили всі ті міщани, які повністю користувалися всіма міськими правами, але не включалися до патриціату.

В невеликих містах ця група носила назву „старших міщан“. Вона користувалася всіма міськими правами і деяким самоуправлінням, яке було в цих містах.

У таких містах, як Львів і Київ, заможне міщанство через сваволю „патриціїв“ і феодалів-старост не мало всіх міських прав, тому воно виступало проти панування в магістраті заможних патриціанських родів. Наприклад, ще в 1578 р. львівські цехи скаржилися, що всім містом заправляє одна родина Шольців - Вольфовичів, що бургомїстром є Вольф Шольц, що його син Ян—вїйтом, що його зяті — райцями, сини—лавниками⁵. В тій же скарзі львівських цехів вказується, що справи магістрату перебувають в повному безпорядку, рахунки є фальшивими. У зв'язку з цим „бюргерство“ домагалось участі в міському самоврядуванні, добивалось контролю над ним.

В кінці другої половини XVI ст. львівське „бюргерство“ добилось створення свого контрольного органу — „Ради мужів“, який складався з 24—30 чоловік, і через цей орган намагалось керувати міським життям⁶. За розширення своїх прав боролось й „бюргерство“ Києва.

Проте це була внутріштанова боротьба двох окремих каст міщан, що входили до однієї класової групи.

Класовим противником патриціату і бюргерства виступала

¹ В. Антонович, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, К., 1885, стор. 203—213.

² Там же.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 123.

⁴ Там же.

⁵ В. Лозинський, Цит. праця, стор. 51.

⁶ Там же, стор. 81.

міська біднота, чи „плебейство“. Енгельс вказував, що ця група безправного міського населення „состояла из разорившихся граждан и массы городских жителей, не обладающих правами гражданства“, а саме — „ремесленных подмастерьев, поденщиков и многочисленных зачатков люмпен - пролетариата“¹.

В містах України до складу плебейства входили також і позацехові ремісники — „партачі“², наймити, селяни - втікачі, що втікали до міст, і т. д.

Енгельс в своїй роботі „Крестьянская война в Германии“ вказував, що плебейство — це окремий „клас“³, тоді як „патриціат“ і „бюргерство“ він називав „кастою“, окремою „обособленною групою“⁴.

Міська біднота була безправною групою і у великих містах і в дрібних, де її називали „молодшими міщанами“. Дедалі більше обмежувалися і без того надзвичайно обмежені права плебейства. Так, у Львові, щоб бути „прийнятим до ремесла“ (тобто до цеху), треба було мати посвідчення „legittimi ortus“ („про законне народження“) чи так званий „лист від народження“. При відсутності такого посвідчення вимагалось посвідчення про „благонадійність“ від визначних городян, купців або шляхтичів⁵. Щоб одержати міські права, необхідно було мати „посвідчення“ чи „досвід“ про те, що дана особа має „посілість“ (нерухоме майно) в місті загальною вартістю від 3000 до 6000 злотих і т. д.⁶ Селяни - втікачі були позбавлені міських прав і не допускалися до цехів.

Плебейство вело жорстоку класову боротьбу зі своїми пригноблювачами — патриціями, бюргерами і разом з тим воно було надійним спільником селян в антифеодальній боротьбі.

* * *

Вже в другій половині XVI ст. міста Речі Посполитої дедалі більше починають відчувати втручання в своє життя як з боку феодалів, так і з боку королівських урядовців.

Вище вказувалося, що лише великим містам вдалося добитись обиравання власного в'їта, чи купити в'їтвство на міські кошти. В приватних же містах в'їтів призначали (на короткий строк) самі феодали. В невеликих королівських містах в'їтвства скуповувались у короля управителями його маєтків — старостами і включались в старостинські посади або передавались королем у спадщину старостам і шляхтичам, і тоді міщани цих міст ставали залежними від старост і феодалів.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 123.

² „Партачі“ від французького слова „a parte“ — за дверима цеху.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 130.

⁴ Там же, стор. 121—122.

⁵ В. Лозинський, Цит. праця, стор. 17.

⁶ Там же.

лів. Міста дедалі більше і більше підлягали обмеженням з боку королівської влади, урядовці якої намагалися регламентувати торгівлю (в королівських „привілеях на ярмарки і ринки“) і промисли. Вони заводили „прейскуранти“ і регулювали ціни, забороняли місцевому купецтву вивіз товарів за кордон чи довіз їх з-за кордону¹.

В розвиткові вивозу з Польщі лісопродуктів, худоби і хліба в кінці XVI і на початку XVII ст. головну роль почала відігравати шляхта. Так, брацлавська шляхта вже в 1575 р. відправляла на Гданськ 208 човнів з різними товарами, тоді як місто Брацлав, як це видно за даними брацлавської митної контори, — всього 67 човнів².

Одночасно закордонні купці завозили стільки товарів, що заповнювали ними міста і вбивали їх промисли та торгівлю. Внаслідок цього ремісники розбігалися з міст; в містах Галичини, Волині починався застій промисловості, в той час як шляхтичі і магнати скупчують багато ремісників у себе в маєтках³, створюючи таким чином свої промисли і постачаючи своїми виробами не тільки свої маєтки та села, а навіть і міста.

До того ж шляхта і уряд Речі Посполитої підривали торгівлю міст своєю митною політикою, особливо тим, що „з одного воза семеро або й восьмеро мит беруть... окрім мостового, станового і всяких мит по дорогах“⁴.

В приватних містах до рук їх власників переходило не тільки вийтівство, але й призначування „лавників“, „райців“, „бурмістрів“ і інших посад в міському самоврядуванні. Королівські ж міста все більше і більше підпадали під контроль старост, особливо після конституції 1585 р. (підтверджуваної в 1597 і 1620 рр.), за якою міста були зобов'язані давати старості фінансовий звіт у своїх доходах і видатках. Це відразу ж поставило майже всі королівські міста в залежність від старост, що почали втручатися в справи міського самоврядування.

Магнати, старости й „війти“ міст обмежували і торгівлю міст. Міщани не раз скаржилися, що сусідні феодалі і старости встановлювали в своїх маєтках торги й базари „на шкоду“ міщан, тобто конкурували з ними, а також збільшували мита й побори з міщан.

Зухвалість феодалів у відношенні до міст доходила до того, що, наприклад, як скаржилися міщани Луцька, луцький

¹ С. К у т ш е б а, Очерки истории общественно-государственного строя Польши, стор. 79—83.

² Історія України, т. I, К., 1932, стор. 85.

³ Ми зустрічаємося з такими фактами, що, наприклад, в м. Острозі за 1577—1583 рр. кількість ремісників зменшилася з 101 до 42 чол., а в невеликому приватному містечку Торчині біля Луцька, в маєтності луцького „владики“ — єпископа, в цей же час зібралось 108 ремісників і т. д. Див. „Історія України“, т. I, стор. 85.

⁴ „Zródła dziejowe“, т. VI, стор. 59—65.

староста князь Четвертинський запровадив свій „торг“ (базар) в самому передмісті Луцька—Яровиці, його люди перехоплювали і перекупували на під'їзних шляхах все, що привозилося до міста, і потім продавали „за подвійну ціну в місті“¹. Житомирський підстароста також гальмував розвиток торгівлі у місті, „відганяючи... усяких купецьких і торгових людей“; міщани скаржились, що він бере нові мита—по 3 гроші з воза, виганяє міщан на роботи по лагодженню замку, шляхів і мостів і т. д.²

До цього треба додати і досить часті набіги феодалів на міста, про що є багато згадок в документах³.

Лише великі міста—Львів, Київ, Могилів, Вільно та інші—мали змогу захищати свої привілеї від контролю старост; своїм „правом складу“, підтверджуваним сеймовими конституціями 1609, 1611 і пізніших років, вони захищалися від конкуренції шляхти в торгівлі та промислах; були звільнені від мит, мали право обирати з-поміж свого населення в'їта і урядовців і т. д. Але в цих містах в порівнянні з іншими міщанство було більш чітко розподілене на класові групи. Його найзаможніша частина захопила в свої руки владу в місті, панувала в раді магістрату, використовувала в своїх цілях привілеї, торгівлю тощо і намагалася експлуатувати рядове міщанство.

Крім того, в ряді міст і біля міст з'являються так звані „юридики“, тобто землі (і будівлі на них), на яких за королівськими привілеями оселялися окремі особи з шляхетського стану, що звільнялися при цьому як від суду магістрату і взагалі від міської влади, так і від повинностей—так званого „міського тягла“ і мит.

Тому міщани ряду міст, зокрема Луцька й Володимира, скаржилися на тих шляхтичів, що жили в містах і користувалися всіма міськими правами, захоплювали міські землі й ліси та пасовиська, а в той же час відмовлялися від несення тих повинностей на замок чи державу, які доводилося нести міщанам. Адже це збільшувало повинності міщан, бо повинності накладалися на місто відповідно до кількості дворів („димів“) у ньому, а потім „розрубувалися“ поміж дворами.

Шляхтичі також закликали на ці землі ремісників, так званих „партачів“, тобто нецехових ремісників, заводячи власні промисли, власну „пропінацію“—куріння і продаж горілки тощо, чим наносили шкоду місту.

Всі власники „юридик“ зливаються з патриціями в одну класову групу, ворожу для більшості міщан.

¹ „Zródła dziejowe“, т. VI, стор. 59—75.

² Архив ЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 337.

³ Архив ЮЗР, ч. 6, т. I, стор. 199—200, 349—352 та ін. Подібні факти згадуються і в актах, внесених в „Книги гродских судов“ №№ 945, 8, 9, 10, 11, 12, 13 і ін. за кінець XVI і початок XVII ст. Згадані акти зберігаються в ЦДА УРСР.

В той же час рядові міщани чим далі, тим більше позбавляються політичних і громадських прав. Наприклад, за сеймовими конституціями міщанам заборонялося носити розкішний одяг, хутра тощо, а також їх починають визнавати „подлым“ — нижчим станом¹.

Отже, від втручання феодалів, від феодално - кріпосницького пригнічення страждало населення міст; міста, які розвивалися ще на початку й в середині XVI ст., тепер починають занепадати. „В Галичині і на Волині, де фольваркове поміщицьке господарство набуло великого поширення, а селянство було повністю закріпачене і пограбоване, почалось гальмування в розвитку міського ремесла“², а також і в торгівлі. Це гальмування починається вже з кінця XVI ст. і особливо поширюється в першій половині XVII ст. внаслідок безмитної торгівлі феодалів. В зв'язку з цим більшість міського купецтва не могла витримати економічної конкуренції з феодалами й розорялася; міські ремісники не знаходили збуту своїх виробів через велику масу товарів, привезених феодалами з-за кордону, і також розорялися або змушені були збувати за безцінь свої вироби феодалам чи великим купцям.

Трохи в іншому стані були певний час міста Подніпров'я і Лівобережжя. Тут феодалні господарства почали розвиватися пізніше — в першій половині XVII ст. В силу цього тут спочатку було більше простору для економічного розвитку міст. Так, на Київщині було в 1590 р. 30 міст і містечок, а в 1629 р. — 206 міст і містечок³ (включаючи і прилучену на початку XVII ст. Новгород - Сіверщину). В них зростали ремесла й промисли та торгівля, створювалися нові цехи, міцніли економічні зв'язки з Росією. Але й тут відбувалися ті ж соціальні процеси, що й в Галичині і на Волині: феодали втручалися в справи міст, обкладали міщан повинностями, включалися в торгівлю й безмитною торгівлею душили міста.

Ясно, що все це сприяло розгортанню антифеодальної і класової боротьби в містах, збільшенню кількості виступів міщан і проти шляхтичів, магнатів, старост та королівських урядовців, і проти патриціату й „старших міщан“ в містах.

* * *

Виступи міського населення проти старост в Черкасах та Каневі в 1536 р., Вінниці та Брацлаві — в 1541 р. та інші⁴ ми не будемо розглядати, оскільки вони виходять далеко за

¹ С. К у т ш е б а, Очерки истории общественно - государственного строя Польши, стор. 140—141.

² Історія Української РСР, К., 1953, стор. 181.

³ Див. в „Zródła dziejowe“, т. XXII, Варшава, 1897, таблицю, зроблену О. Яблоновським.

⁴ Про них коротко розповідається в „Історії Української РСР“, т. I, стор. 135.

межі досліджуваного нами періоду. Ми зупинимося на повстанні міщан проти старост і королівських урядовців у Білій Церкві в 1590 році. Це повстання було немов би початком цілого ряду нових виступів міщан проти феодалів.

Біла Церква, як центр староства, наданого князю В. К. Острожському, була в його одвічному володінні.

В 1589 р. міщанам Білої Церкви вдалося випросити собі у короля привілей на магдебурзьке право. Але Острожський не визнав цього привілею, й тоді міщани, як це описується в королівських декретах за 25. IV 1589 р. і 4. IV 1590 р., „бунты и квалты починили“ і „через бунт квалтом, збройною рукою... змоцнившись сами, з моцы княжати Острожського вынялися“. При цьому міщани „млыны, корчмы, пересуды и вси иные пожитки“ Острожського в Білій Церкві „отняли, шляхту, которая... в месте перемешкивает, до послушенства и повинностей своее местское приворочали“¹. Потім міщани, „бунтуючися далее против воеводы... на замок Белоцерковский квалтом торгнувшись, стрелбу, порох побрали“, намісника старости М. Острожського, підстаросту та слугу воеводи Т. Шашкевича і слуг його „з места выгнали, а потом погонивши их у чотирох милях побили, поранили и чотирох з них, шляхтичов, поймавши, в Белой Церкви у везенью своем мели и не ведати, где их подели“². Одночасно міщани Білої Церкви почали звертатися по допомогу до інших міст.

Спочатку король надіслав до Білої Церкви посланця з листом, в якому наказував міщанам „привернути“ Острожському „юрисдикцию и пожитки“, а коли міщани відмовилися це зробити і самого посланця „мало о горло не приправили“ та возних і шляхтичів, які з ним прибули, побили й поранили³, король скасував свій привілей на магдебурзьке право і наказав віддати Білу Церкву знову під владу Острожського.

Але білоцерківські міщани, „поткавши... пана воеводу, з войском людей свовольных..., — о колко тысячей человека, — сопротивление учинили до места и замку... пана воеводы и комиссаров“ (що приїхали передавати Білу Церкву Острожському) „не пустили, на обоз... окрик, стрелянье чинили, слуг колконадцять шляхтичов забили..., других поймали и до везенья своего... посадили“⁴.

За це король покликав білоцерківців на свій суд, але вони не з'явилися, і тому було оголошено заочний вирок, за яким „особы тые, которые поводом и причиною тых речей были“, були засуджені на смерть, скарати їх доручалося „через пев-

¹ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, К., 1907, стор. 246, 249.

² Там же, стор. 249 — 250.

³ Там же, стор. 250.

⁴ Там же, стор. 251.

ных старост, оному местцу прилеглых“, разом з „шляхтою поветовою воеводства Киевского“¹.

Міщани Білої Церкви в 1591 р. брали участь у селянсько-козацькому повстанні під керівництвом К. Косинського, яке закінчилося поразкою. Острожський знову став „державцем“ Білої Церкви і в 1592 р. передав її, за привілеєм короля, синові Янушу Острожському².

Подібні виступи міщан проти старост, урядовців і шляхти спостерігаються і пізніше.

Під час селянсько-козацького повстання під керівництвом Наливайка і Лободи, особливо під час перебування загонів Наливайка на Брацлавщині, в 1594—1595 рр. почалося масове повстання міщан Брацлава проти місцевої шляхти та старости Ю. Струся.

Ще в кінці листопада 1593 р. С. Жолкевський, як „польний“ гетьман польського війська, розміщеного на Україні, писав коронному гетьману Я. Замойському, що „пан староста брацлавський дуже збентежений сваволею тих злих хлопів“³, „бо за противленням і бунтуванням тих хлопів, і повинність свою (судову—В. Н.) трудно йому... чинити...“, а якщо доводиться коли до Брацлава їхати, він „мусить завжди збори великі збирати, остерігаючися їх буйності і своєвільства...“

„Я маю відомості,—писав далі Жолкевський,—що вони заприсягалися там леж (квартири) жовнірам не допустити, і мабуть у кримського царя їх посланці бувають. Така в них настирливість („уроґ“) і свавілля, що вже не зважають зовсім ні на бога, ні на короля, ні на що інше. Щоб з цього чогось гіршого не сталося, треба б завчасно тому запобігти...“⁴

Зі скарги брацлавської шляхти до луцького суду від 17. X 1594 р. видно, що коли на Брацлавщині розмістилися загони Наливайка, то шляхта, яка зібралася до Брацлава на земський суд, роз'їхалася, відмовившись давати військовій Наливайка „стацею й померные“. Вона з'їхалася до Вінниці, і там вирішила їхати до Брацлава на „рочки“ разом з „земським судом“ (як повідомляв посланець шляхти Цурковський брацлавському міщанству). Шляхта хотіла захопити Брацлав, щоб за допомогою зброї втихомирити міщанський рух і розгромити Наливайка.

Наприкінці вересня 1594 р. шляхта, зібравшись разом, прибула під Брацлав і зупинилася біля Вишковського Городища над р. Бугом. Тоді „пан войт brasлавский, Роман Тишковыч, з бурмистрами и райцами и со всем их посполством, маючи

¹ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 253.

² Там же, стор. 254—256.

³ Тобто брацлавських міщан, бо в розумінні магнатів міщани теж були „хлопами“.

⁴ „Listy Żółkiewskiego“, Краків, 1868, док. № 22, стор. 39.

себе на поміч того то человека незбожного. Наливайка з его дружиною, якобы с полночи скоро нападши“ на табір шляхти, багатьох з них „побили, помордовали... не мало шляхты и людей служебных окрутые поранили, покололи, посекали, маетности“—шляхти—„шаты, листы, гроши готовые, кони побрали“... і т. д.¹

Після цього брацлавські міщани оволоділи замком, взяли „армату“ та іншу зброю, познищували гродські і земські акти тощо. Король Сігізмунд III в універсалі від 1. X 1594 р. писав, що „піддані свавільні з міста Брацлава, вїйт з міщанами, проти... Ю. Струся... брацлавського і вінницького старости нашого великі бунти і зачіпки чинити звикли... і тепер їх сваволя... все більшу міць бере, про що є в нас скарга від рицарства (шляхти) воеводства того; що вони, прилучивши до себе ще інших свавільних людей, дома шляхетській најжджають, плондрують, маетности їх пустошать і самих... забивають... міста наші і замки осідають і в послуху нам виламуються...“².

Навесні 1595 р. загони Наливайка і Лободи пішли на Молдавію, і староста Ю. Струсь, користуючись цим, заволодів брацлавським замком, але Наливайко, повернувшись, знову захопив його.

Влітку 1595 р. на Брацлавщину рушило королівське військо на чолі з Жолкевським, який надіслав у Брацлав загін польських військ і королівський мандат. В королівському мандаті наказувалося силою припинити „непослух“ брацлавських міщан, які нарешті мусили скоритися. Замок зі зброєю доведено повернути старості Ю. Стусю. Крім того, як це видно з листа вїйта Р. Тищенка, записаного 9. VI 1595 р. в брацлавських гродських книгах³, міщани обіцяли сплатити всі вчинені шкоди.

Але цим справа не скінчилася. Вже в 1599 р. брацлавські міщани скаржилися на утиски старости Ю. Струся, що відбирає у них їх права, а староста доводив, що всі права і вільності міщан, як бунтівників, знищені королівським декретом. Справа дійшла до короля, який підтвердив цей декрет⁴.

В інших містах боротьба проти старост і шляхти в ці часи обмежувалася скаргами до короля (наприклад, з міст Володимира, Києва, Остра та інших) на зловживання старост і вїйтів, що відбирають землі, привілеї тощо. І хоча міщани й одержували королівські грамоти і мандати, але вони їм не допомагали⁵.

¹ Архив ЮЗР, ч. 3, т. I., К., 1863, стор. 66—68.

² П. Кулиш, Материалы к истории воссоединения Руси, т. I. СПб, 1877, стор. 20.

³ „Киевская старина“ за 1896 г., кн. X, стор. 3.

⁴ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 284—286.

⁵ Сборник исторических материалов, изд. Каманиным, вып. I, стор. 59—64. Сборник Муханова, М., 1836, док. № 94, 95 та ін.

В ряді малих міст і містечок міщани „бунтувалися“, не бажаючи переходити на волоки за вказівками пана (як це було 1593 р. в містечку Слободищі, де міщани виступили проти пана Тишкевича)¹ чи відмовляючись виконувати що-небудь, окрім того, що було вказано в інвентарі, в грамоті чи листі короля і т. д. (як це було в 1601 р. в містечку Дубровиці біля Луцьку, де „войт и вси мещане дубровицкие поведели, иж мы у листе помочи на купцы давати повинны, але которые идут мимо листа, теды жадное помочи не дамо и давати не будемо“)².

Нерідко міщани ставали на шлях розправи з окремими феодалами, які їм дуже дошкуляли, як це було в Луцьку в 1598 р.

На початку XVII ст., в зв'язку з усіма подіями, що тоді потрясли Польщу, знову вибухають масові виступи міщан проти старост і шляхти в Брацлаві, в Корсуні і деяких інших містах Київщини.

З конституції вольного сейму за 1607 р. бачимо, що брацлавські міщани не раз виступали проти старости і шляхти. Так, в 14-му пункті сеймової конституції під назвою „Проміста Українні“ сказано, що треба „запобігати свавіллю міщан брацлавських і корсунських—бо там ні комісії, ні декрети наші жодної ваги не мають“. А тому, говориться далі в конституції, „дозволяємо старості... брацлавському, щоб таких бунтівників ловити і згідно їх заслуг карати“. Крім того, старості надавалося „повну силу... для заспокоєння дуже шкідливих тих бунтів“, а міщанам наказувалося не давати жодних прав, бо „їх вони давно через свавілля своє позбавлені“ і повинні „завше під голою юрисдикцією старост бути...“³

В Корсуні в цей час справа дійшла до збройного виступу міщан проти старости Я. Даниловича.

Ще в 1604 р., як видно з декрету асесорського суду, корсунські міщани виступали проти старости, і „мосту на реце Мианцу и Роси подлуг давного звичаю не хочут направовать, также муштры..., яко звыкли, на каждый месяц не хочут чинити...“ При цьому міщани заявляли, що мости ті далеко від міста і до нього не належать, а на муштру вони згодні, тільки щоб не так часто вона відбувалась⁴.

За 1605—1606 рр. ми зустрічаємо один запис в актах і чотири судових рішення—в справі між старостою і війтом корсунським та чигиринським Я. Даниловичем, з одного боку, та корсунськими міщанами—з другого.

В записі, який є в актовій книзі № 10 Житомирського

¹ Архив ЮЗР, ч. 6, т. I, стор. 225.

² Виписка з актової книги № 2415 луцького гродського суду, акт 26, л. 139 (за рукописом № П-13639), бібліотека АН УРСР.

³ „Voluntaria legit“, т. II, СПб, 1859, стор. 443.

⁴ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 816—817.

городського суду, записано зізнання возного Кам'янецького староства Л. Маєвського про те, що в його присутності в Корсуні бурмістри, райці і лавники скаржилися, що возний Київського воєводства С. Іванович пред'явив їм позов на суд з старостою Яном Даниловичем не 10. I 1605 р., тобто не у визначений час, як було за тодішніми судовими звичаями, а на два тижні пізніше, зменшивши цим шеститижневий строк підготовки до суду¹. Змісту позову ми не знаємо, але ясно, що він зв'язаний з подальшими подіями, про які ми дізнаємося з судових рішень, оформлених у вигляді королівських декретів.

В першому з цих рішень від 29. V 1605 р. записано таке обвинувачення старостою міщан Корсуня перед асесорським судом: „Староста, — звертався король до міщан, — вас позывае тое иж вы переступаючи повинность свою, противно нам и владзи нашей господарской... не будучи послушны старосте нашему, але, и... значно ся оному спротивляючи, бунты розмаитые, ростерки и рознения против оному чините, з владзы не только оного, але и з повинности права... коронного упорные выламуючи ся, досить значну ребелию (виступ — *В. Н.*) старосте нашему чините, не толко доходы ему власные належащие (з корчом, важницъ та інших міських промислів. — *В. Н.*) одыймуєте, але всю юрисдикцию замковую старостинскую себе прывлащаете, справи и розсудки все межы укывджоными, узавши тое з моцы старосты нашего, сами над звыклость давную одправуете, а хто бы ся у реестр ваш в юрисдикцию вашу не вписал и против старосте нашему з вами не переставал, тогды з места прочь од маетности выгоняете, добра их беретете...“ Одночасно староста обвинувачував корсунських міщан і в тому, що вони переховують підданих з панських сел, а коли староста хотів їх видати, „вы (міщани) упорне, моцно, кгвалтом оных выдавати не допускаете, а так збройною рукою... выдавати забороняете...“² При цьому міщани заявляли селянам - втікачам, що стоять за них до своєї смерті.

Отже, обвинувачення корсунських міщан було досить серйозне, в ньому ми бачимо картину справжнього повстання міщан проти свого старости.

Міщани на суд не з'явилися. Суд оголосив бурмістрам. Корсуня С. Олександровича та ще 10 міщан „за бунтовників и герстов непослушенства“ і виніс рішення, щоб міщани підкорилися старості, віддавали йому доходи і сплачували повинності, не влаштовували „бунтов жадных“, а також видали селян - втікачів³.

Міщани запротестували проти такого вироку, тому кілька разів відкладали суд, як це видно з двох рішень по цій спра-

¹ Виписка з актової книги № 10, що зберігається в ЦДІА УРСР, акт № 31, л. 22—23.

² Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 347 — 349.

³ Там же, стор. 350.

ві. Нарешті, для розгляду справи про „ребелію“ та про забирання „пожитков и юрисдикции старосты“ міщанами до м. Корсуня було призначено судом комісарів¹.

Але з королівської грамоти від 28. II 1606 р. видно, що корсунські міщани не підкорилися рішенню суду. Вони „комиссаров... и их посланцов слухать, ани их пустити до места... Корсуня не хотелите и, брони осадивши (тобто взявшись за зброю — *В. Н.*), росказанье сурове до них особу нашу королевскую зневаживши, учинили...“, а також не повернули старості його доходів, відмовилися вийти з старостою проти неприятеля — татар і цим „о зраду подпали“. Тому, за декретом суду від 2. V 1606 р., міщани, що не з'явилися знову на суд, були заочно засуджені як „бунтівники“ до штрафу в 10 000 кіп грошей литовських, що мали бути зібрані в маєтностях міщан².

Згадувана вище сеймова конституція 1607 р. позбавила корсунських міщан всіх прав, піддавши їх під юрисдикцію старости.

В 13-му пункті цієї конституції під назвою „Про сваволю українну“ вказувалося про потребу „вправляти міста наші і староства українні в добрий звичай і добрий порядок“ та ухвалювалося, щоб міщани Київського воєводства та міщани Подільського воєводства „під владою і зверхністю старост наших були“ і виконували всі повинності для потреб оборони міста, виконували і „служби... і онери замкові“; а за „ексцеси“ та різні „вчинки, бунти і квалти“ старости і підстарости мали „нешадно карати і гамувати“. Тут же спеціально підкреслювалося, що „Корсунь, Чигирин, Стеблів і Данилів цій конституції мають підлягати“³. Є підстави гадати, що і в цих сусідніх з Корсунем містах були в ті роки якісь заворушення серед міщанства проти старости Я. Даниловича.

І в 1616 р. в Корсуні було 1300 домів „непослушних міщан“⁴, що свідчить про продовження боротьби міщан проти старости.

Міщани м. Остра (Лівобережжя), починаючи з 1596 р., багато разів скаржилися на старосту М. Ратомського, який відбирав у них ґрунти та маєтності, присвоював податки, що збиралися на охорону міста („сторожу й кликовщину“), забороняв ловити рибу, продавати мед, брав під свою юрисдикцію тих, що не хотіли відбувати міські повинності, побудував для себе млин на міських землях, захопив урочище Бобровницю тощо⁵.

Староста М. Ратомський, в свою чергу, в скарзі від 19. VIII 1602 р. і в пізніших скаргах обвинувачував міщан м. Остра в тому, що вони роблять „бунты, тумульты, своволенства вели-

¹ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 351—356.

² Там же, стор. 356—358, 379.

³ „*Volumina legit*“, т. II, стор. 443.

⁴ Архив ЮЗР, ч. 7, т. I стор. 290 — 319.

⁵ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 272, 278, 282, 292, 231 та ін.

кие“, заявляв про „неоддание послушенства... старосте“, обвинувачував міщан „о неоддание повинностей и пожитков водле инвентару, то есть овса, сена, коров и иных доходов“¹.

Для розглядання справи до м. Остра було надіслано шляхтича Л. Пісочинського, якому дозволялося арештовувати обвинувачених старостою міщан. В січні 1604 р. троє міщан—С. Беликович, Л. Бервич і І. Гломозда—були кинуті до житомирської в'язниці, а іншим міщанам заборонялося „чинити бунти“, і вони передавалися під юрисдикцію і „зверхность“ старости, а також мали платити „повинности и податки водлуг инвентару“².

Міщани протестували проти цього, але вирок було підтверджено грамотами від 7. XII 1604 р. та 14. I 1605 р.³

Боротьба остерських міщан зі старостою продовжувалась аж до 1615 р., коли староста знову скаржився, що „подданные... повинностей так ему самому надлежащих отдавати збраниются, яко податков, на сойме ухваленых выдавать не хочут, овшем з владзы и зверхности старосты своего виламуячыся, чинятся свовольными и противными, и жадного пошанования старосте своему не отдавают, и пожитку до скарбу... короля і Речі Посполитої не приносят“.

Це було вже справжнє повстання міщан, і тому до м. Остра було надіслано комісарів, щоб вони „добре узнавали в чом они (міщани—*В. Н.*) старосте своему непослушны“ і „бунтовников и свовольников карали“⁴.

З старостами і особливо з шляхтичами й магнатами в той час боролися і галицькі міста.

Так, в 1603 р. у м. Дрогобичі міщани ударили в дзвони і напали на шляхтичів Ромультів, які в місті чинили свавілля. Міщани влаштували справжній штурм їх будинку, розігнали челядь. Самі шляхтичі врятувалися, заховавшись в костьолі⁵.

В 1613 р. міщани м. Коломиї схопили ненависного їм шляхтича Т. Блудницького, затягли його до лісу, вбили і кинули в болото⁶.

У Львові в 1618 р. міщани камінням забили шляхтича Яна Куркатовського, який неімовірно знущався над ними, причому навіть жінки і діти кидали в нього каміння⁷.

У м. Саноку в 1626 р. відбулося майже народне повстання міщан проти адміністраторів кроснинського старости С. Кагановського. Міщани зруйнували двори адміністраторів у сусідніх селах, одного з них вбили і т. д.⁸

¹ Архив ЮЗР, ч. 8, т. V, стор. 292—296.

² Там же, стор. 300—303.

³ Там же, стор. 308—312.

⁴ Там же, стор. 436—438.

⁵ W. Lozinski, *Prawem i lewem*, т. I, Львів, 1904, стор. 88.

⁶ Там же, стор. 84.

⁷ Там же, стор. 85.

⁸ Там же, стор. 83.

Іноді міський суд також притягав до відповідальності шляхтичів і урядовців, які надто дошкуляли місту, хоча за законами Речі Посполитої магістрат не мав на це права. Так, в 1610 р. в Галичі судом магістрату було засуджено на смерть шляхтича Я. Яблоновського за його утиски міщан і покарано раніше, ніж хто зміг за нього заступитися¹. Також в м. Коломиї судом магістрату було засуджено і покарано одного з адміністраторів старости².

Виступи міщан проти старост, феодалів, а також польського війська спостерігаються і в інших місцевостях.

Так, в січні 1609 р. міщани м. Любартова на Волині, очолені війтом, лантвійтом, писарем та лавниками „с помочники их многими, з розным оружем... в ночи квалту заволавши... вломившись до господы пана Вільгорського, там же... побили его и поранили... и тем самым покой посполитный зрушили...“³

Всі ці випадки боротьби міщан з феодалами дають можливість зрозуміти, чому так багато було серед міщан південно-українських міст так званих „непослушных“, про яких є чимало згадок в документах⁴.

Також треба відмітити й масову участь міщан Фастова, Кодні, Ліщина, Котельні, Паволочі, Брусилова, Ходоркова, Коростилева, Радомишля та інших міст і містечок в загонах Миска Фастовця, Дубини та інших „полковників“, тобто керівників селянсько-козацьких виступів, які діяли на Житомирщині і Київщині⁵ в 1617–1618 роках.

Це було проявом класової боротьби між експлуатованими та експлуататорами, проявом антифеодальної боротьби міщан.

Класова боротьба в той час яскраво проявлялася і в самих містах.

Вже згадувалося, що в невеликих містах не було різкої диференціації міщан, і вони виступали проти старост і феодалів більш-менш одноставно, разом з іншими станами, зокрема разом з такими ж пригніченими і експлуатованими селянами і слугами (як це було в Острі, Овручі та інших містах).

У великих же містах — Львові, Києві, Могильові, Вільно, де класове розшарування міщанства зайшло вже далеко, ми зустрічаємося іноді з різко виявленою, що доходила аж до повстань, класовою боротьбою між окремими групами міщанства. При цьому між патриціатом і бюргерством відбувалася

¹ W. Loziński, Prawem i lewem, т. I, стор. 83.

² Там же.

³ Виписка із актової книги № 11 Житомирського гродського суду (акт № 14, л. 47–48, що зберігається в ЦДІА УРСР).

⁴ Архив ЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 290–319; „Zródła dziejowe“, т. XX, Варшава, 1894, стор. 54. Подібні ж дані є і в Люстрації 1622 р., див. „Zródła dziejowe“, т. V, Варшава, 1877, стор. 131–136; т. XX, стор. 59–64.

⁵ Архив ЮЗР, ч. 3, т. I, стор. 214 і 239.

внутрікласова боротьба за владу, а між плебейством і іншими прошарками міського населення — боротьба за повну ліквідацію безправ'я міської бідноти, за поліпшення її становища тощо.

Розглянемо окремі прояви цих видів боротьби міщан.

У Львові в 1602 р. справа дійшла до сутички між патриціатом, що спирався на магістрат¹, та міщанами.

Ще задовго до цього так званім мальборзьким декретом було запроваджено обрання у Львові колегії „Сорока мужів“, що складалася з 20 купців і 20 ремісників, завданням якої було провадити контроль над справами магістрату, щоб запобігти сваволі „райців“². Між членами магістрату, що прагнули до необмеженої влади, і колегією „Сорока мужів“ з 1602 р. розпочалася боротьба у зв'язку з тим, що „райці“ не захотіли пред'явити колегії „Сорока мужів“ королівських декретів, а, крім того, „і самі по-хорошому урядувати не хотіли і колегію „Сорока мужів“ не допускали, а до того ж пожитки міські собі привлащували, боргів своїх місту не віддавали, ґрунти міські захоплювали“ і т. д.³

Про сваволу „райців“ свідчить ряд документів тих часів: „Що захочем, то й зробимо, — заявляв міщанам Львова і колегії „Сорока мужів“ „райця“ А. Дембровський, — бо це в нашій силі, і вас про це більше питати не будемо“⁴.

Тоді ж інший „райця“, С. Дубовицький, побив одного поважного передміщанина — „dal policzek“ йому, як записав у своїй книзі „Wielkie zajscie civitatis m. Lwowa z rany Rajcy...“⁵ один з сучасників Я. Алімбек — сам виходець з середовища патриціїв, з якими він посварився і розійшовся по ряду питань.

Алімбек відіграв значну роль в цьому заворушенні міщан проти „райців“ і представників патриціату. Він був „агітатором і трибуном народним“, ставши „на чолі демократичного руху проти патриціату, до якого сам належав“, — як писав відомий польський історик В. Лозінський⁶.

Патриції наносили ряд шкод місту, гальмуючи розвиток його господарства, порушували привілеї міщан, „райці“ не дозволяли міщанам користуватися міськими урядами, не дозволяли брати копії актів і документів, не дозволяли навіть збиратися в ратуші. У відповідь на це міщани Львова вирішили діяти активніше.

¹ У магістраті Львова цього часу більшість представників патриціату була довічними „райцями“ і носила назву „панів“, а на місце померлого члена магістрату патриції завжди обирали людину з свого кола.

² W. Lozinski, *Patryciat a mieszczaństwo Lwowskie*, стор. 81 — 82.

³ Там же, стор. 82.

⁴ Там же, стор. 81.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

13. У 1602 р. міщани зібралися в костьолі. Причому до польських міщан приєднались українські, а також вірмени і написали скаргу до короля.

У відповідь на цю скаргу король наказав „консулам“ („райцям“ магістрату), щоб вони помирилися з міщанами і видали потрібні їм документи, але й міщанам під загрозою штрафу в 15 000 червоних золотих наказав помиритися і не піднімати „mutacij“ (не виступати проти „райців“ — В. Н.).

Обидві сторони пішли на компроміс, але незабаром магістрат добився обмеження прав колегії „Сорока мужів“. Це знову привело до заворушення серед міщан. На чолі міщан стояв вже безпосередньо Алімбек, який входив до складу колегії „Сорока мужів“. У відповідь на це магістрат домігся арешту і ув'язнення Алімбека за „видачу міських таємниць“, а також швидкого втихомирення виступу бюргерів¹.

У Києві в цей період спостерігаються подібні явища. Опіраючись на свої багатства² та на магістрат, патриції Києва усували від влади бюргерство і експлуатували плебейство. Поповнюючись „per cooptationem“ (тобто висуванням — без загального обрання — певних осіб з патриціату в „райці“), члени магістрату і група патриціїв звільняли свої будинки і „крамные коморы“ від усяких податків, як „подимне“, „сош“ тощо, в той час як з міста в цілому ці податки збиралися в незмінній кількості. Крім того, вони звільняли свої володіння від „стацій“ і робіт по полагожденню замку, шляхів, мостів, гребель, захоплювали до своїх рук магістратські землі і хутори, не даючи користуватися ними міщанам.

Вони також намагалися не допускати обрання представників цехів і інших рядових міщан в члени ради магістрату, до „Гмінної Ізби“, тобто до „лавницького“ суду, який відав усіма міськими судовими справами.

Внаслідок цього цехи міста Києва виступили проти магістрату й на деякий час були віддані під юрисдикцію старости, аж поки не було створено у Києві міське цехове братство.

А в 1609—1621 рр. в Києві йшла боротьба за вїтївство між таким представником патриціату, як Ф. Ходика і його прибічники, та іншим представником патриціату — Я. Баликою, якого підтримувало бюргерство Києва, так звані „старожилые мещане“.

¹ W. Lozinski, Patryciat a mieszczaństwo Lwowskie, стор. 87—93.

² Про розміри цих багатств свідчить факт передачі В. Ходикою в 1582 р. половини батьківського майна братові своєї дружини Ф. Митковичові, причому до складу частки останнього входили: „два дома... две крамные коморы“, грошей готових 544 копи, векселів різних осіб на 98 кіп грошей, 22 різних срібних речі, 5 шуб, 7 жупанів, 2 килими, 66 штук різного посуду, 1 кінь, сідло, панцир, комплект зброї і т. д., а також товарів на складах на 300 кіп грошей литовських. Див. В. Антонович, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, К., 1885, стор. 203—204.

З 1613 по 1621 рр. Ф. Ходику кілька разів скидали з вй-твства, але він, спираючись на київських воєвод, добивався затвердження його вйтом. В 1621 р. Ф. Ходика знову став вйтом і був до 1624 р. В зв'язку з загостренням боротьби внаслідок передачі київських церков уніатам Ф. Ходику за допомогу в запечатуванні православних церков міщани й козаки кинули до Дніпра „води пити“, відрубавши перед тим йому голову¹.

Подібну внутрістанову боротьбу ми зустрічаємо і в деяких інших великих містах. Поряд з тим іде й класова боротьба міської бідноти Львова, Києва проти патрицій і бюргерів. Ця боротьба проявляється у відмовленні від роботи на цехових майстрів і патрицій, у втечах підмайстрів і учнів до панських маєтків, де заводилися ремесла, до козаків і т. д. Разом з тим ми зустрічаємося і з загостренням класової боротьби в містах, причому це загострення, наприклад, в м. Могильові на Дніпрі² перетворилося у справжнє повстання.

Воно почалося з того, що 19. VI 1606 р. міщанин Стахор Миткович (про якого вйт Я. Волович та бурмістри, „райці“ і лавники могилівські писали, що він „взрушител покою посполитого“, і „непооднокрот чинити звыкл бунты и ростырки непотребные...“) на ринку, при народі, бурмістра В. Якимовича „словы неучтивыми лаял, соромотил и пофалки на здоровье его чинил“.

Другого дня С. Миткович, „збунтовавши немало людей... до колко сот человек“, „з тьми всими людми“ рушив спочатку до ратуші, там „на врадников судовых торгнувшысе“, пішов далі „до крамы О. Якимовича, лавника тамошнего, словы неучтивыми его лаял, соромотил, отповеди и пофалки чинил, грозечи забить, або утопить и маетность побрать“.

А 22. VI 1606 р. група ремісників, до якої входили Микита-шабельник, Герасим-калачник, П. Кузьминич-коваль, Харамон-кравець, Зенько-кушнір і ще вісім ремісників, разом з С. Митковичем „пришедши до ратуша, до лентвойта и бурмістра и всее ряди месткое, торгалися и руками кивали, отповеди и пофалки на здоровье чинечи, забитем грозили“.

Коли ж „лентвойт“ (заступник вйта) Я. Брольницький намагався схопити С. Митковича „яко старшого бунтовщика“, „вси тые люди побунтованные, свовольные з ратуша проч вышли и того Стахора за... свовольные учинки карат везенем не допустили“³.

¹ П. Жукович, Сеймовая борьба православного... дворянства с церковной унией (после 1609 г.), вып. 4, СПб, 1908, стор. 145—148.

² Ми використали факти про класову боротьбу в місті Могильові (Білорусія) тому, що білоруські землі в той час були в такому ж становищі, як і українські, і більш яскраві документи збереглися про Могилів.

³ Беларускі архіў, вид. Інституту білоруської культури, т. I, Мінськ, 1927, стор. 80.

Причини такого загостреного виступу могилівських „молодших“ міщан проти представників патриціату, членів магістрату і „старших“ міщан яскраво охарактеризовані в скарзі міщан у війтівський суд.

„Мы, люд посполитый, — скаржилися „молодші“ міщани, — од всех прошлых и теперешнего прошлого року панов бурмистров, радец и лавников, великое обтяжение и кривду поносим“, бо вони „сами с повинными приятелями своими на врады се обирают, пожитками мескими подлуг воли своее без ведомости нас справуют, себе и повинных своих вспомогают, личбы не чинят, меты албо податки частые без ведомости наше на нас накладывают и выбирать часом квалтовые кажут...“ Також міщани обвинувачували представників магістрату, що вони не доглядають „опатрности места“ і порядку в ньому, не дивляться за справністю міської „армати“ та міських „пожитков“, за правильними витратами міських грошей тощо, а також не допускають міщан до управління містом і до контролю за діяльністю ради.

„Вони, — скаржилися далі міщани, — раду мескую сами межи собою, братья повинные, близкие приятели, себе обирают, нас до жадное справи и ведомости не приуцаючи, и овшем завжды при каждою схажке нашей тлумечы вольные головы наши“. Також вони „по своей воли не только сынов, братю и повинных своих на враде (на всі посади в місті — *В. Н.*) сажали и их запомагали, але и нас, посполитого человека, водлуг воли своее оборочали, як хотели“.

Тому міщани, „хотечи знести з карков наших таковое насилство, которого есмо по вси тые часы дознавали“, виступили проти представників магістрату та могилівських багатіїв¹.

Взаємовідносини між обома таборами дедалі більше загострювались.

25. VI 1606 р. міщани, в основному ремісники, серед яких були: Микита—шабельник, Ф. Ісакович—кравець, І. Агапович—фурман, А. Микитинич—соленик, М. Юркович—гончар, Харамон—кравець, Созон—чоботар, Петро і Орофей—ковалі, І. Боярин—кушнір, Івашка—шабельник та інші, „збунтовавшия околкосот человека, спис якие межи собою учинили“ й „не толко против раде меской, але и против зверхности враду войтовского“ виступили. Керував цим виступом знову ж С. Миткович.

Спроби війта Я. Воловича — великого магната, що мав вісім посад у князівстві Литовському, — заспокоїти міщан нічого не дали. А тимчасом 13. VII 1606 р. С. Миткович з переліченими вище ремісниками і міщанами „вшодши в ратуш... до ради меское, упорне, свовольне, без позволения сполного, давшысе... собрат за дванадцать человека посполитых... прися-

¹ Беларускі архіў, т. I, стор. 82 — 83.

ту на тот врад посполитый до справовання всяких справ меских виконали". Отже, повсталі міщани для вирішення своїх справ обрали нову міську раду.

А 16. VII 1606 р. „тыеж особы... так непорядне и незвычайне обраные, зо всимы помочниками своими... собравшисе з тумультом, непорядне и назвычайне праве кгвалтом и насильством раду мескую“ (стару патриціанську раду) розігнали.

Далі в документах розповідається, що повстанці „мимо колею и порядок звычайный, раду мескую (нову раду—*В. Н.*)... з людей легких (бідних) права и писма неуместных“ обрали, „з которых певные особы декрета срокгие его королевской млти и месткие поносили“, тобто виступали проти постанов короля і декретів попередніх міських властей.

Було обрано бургомістрами Х. Богдановича і „человека простого, то ест праву и письму неуместного“ С. Івановича, райцями В. Афанасовича, Х. Івковича і Л. Хомінича та лавниками 5 чоловік.

Після цього нова рада з „молодших“ міщан забрала до себе „печат мескую и вси справи и порадки меские“, а також було обрано нового міського писаря Я. Вириковського¹.

Нова міська рада скрізь встановила своїх урядовців, почала обкладати податками (на підтримку нової ради) багатих, виділила свій суд, який засуджував до в'язниці членів попереднього магістрату та патриціїв за їх зловживання, суворо карала багатіїв та міських лихварів за непокору новій раді².

Про це свідчить королівський „заручний лист на бунтовщиків“ від 6. VI 1607 р. В цьому листі король, не маючи змоги вжити військових сил проти повсталого міщанства в зв'язку з участю польських військ і феодалів у інтервенції проти Росії, наказував, щоб представники нової ради „людей спокойных, добрых... складанками (податками—*В. Н.*) жадними... не обтяжували... до вязниці никого не вкидали, погроз не чинили“ і проти тих осіб, що з новою радою не згоджуються, „не бунтували...“³

Це яскравий приклад захоплення влади в місті біднотою разом з частиною ремісників, який висвітлює й діяльність повстанців, що стали при владі.

Обидві сторони — стара рада з патриціями і „старшими“ міщанами та нова рада, що опиралася на основну масу міщанства, — подавали одна на одну скарги до в'їтівського суду. В'їт Я. Волович не раз наказував скасувати нову раду і повернути все старій раді⁴, але нічого не допомагало.

¹ Беларускі архіў, т. I, стор. 82.

² И. Лочмель, Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов, М., 1940, стор. 31.

³ Беларускі архіў, т. I, стор. 85 — 86.

⁴ Там же, стор. 82.

В 1606—1608 рр. в Могильові продовжували існувати дві міські ради, причому вся влада була в руках нової ради, до якої, як ми бачили, звертався з умовляннями і сам король Сігизмунд III.

Нарешті, в серпні 1608 р. до Могильова прибув литовський канцлер Б. Сапега і писар Е. Волович, щоб припинити „великі заїстя, ненависть і розтирки в місті Могильові, поміж старою і новою радою міською та поспільством“.

Вони склали „лист угодный с поспольством о бунты“, в якому вказувалося, що нова рада в її складі (за винятком Х. Богдановича, скараного на смерть за декретом короля) повинна „року свого в лавниці своїй досидіти“, а стара рада мала повернутися до ратуші, причому вони обидві мали помиритися і разом вести „лічбу зі всяких доходів міських“, а також обидві сторони мали покрити збитки¹.

Цей компроміс можна пояснити тим, що вища королівська влада не мала ще сили зброєю придушити повстання рядових міщан, а представники „молодшого“ міщанства, здобувши собі доступ до влади і міських справ, нічого більше поки що і не бажали.

Це свідчить про обмеженість прагнень тодішніх міщан, тим більше, що вони діяли без зв'язків з селянами, з козаками.

Але і в 1609—1610 рр. боротьба не затихала і швидко розпочалося нове повстання, очолюване І. Харковичем, М. Мильковичем, Л. Михайловичем—соляником, Г. Івановичем, Михайлом—чоботарем та іншими, які „бунти і розрухи в місті... чинили“.

Та в цей час король і феодали вже змогли застосувати збройні сили на придушення повстання. Після цього вїт видав декрет від 23. VII 1610 р., в якому вищезгадані керівники „бунту“ були засуджені на страту через повішення, а деякі з найголовніших учасників (І. Шенсний, М. Ганович та ін.) засуджувались до 12 тижнів в'язниці і покарання після того різками та до вигнання з міста за 30 миль². Через деякий час, в грудні 1611 р., король в своєму „Декреті з бунтовниками“ звелів повернути вигнаних до міста і віддати майно сім'ям страчених³.

Подібні виступи „молодших“ міщан проти „старших“ були і в інших містах України та Білорусії, але ми про них не маємо докладних документів. Проте і могилівські події показують нам запеклу класову боротьбу в містах того часу.

Дальші відомі нам рухи міщан пов'язані з загостренням антифеодальної і релігійної боротьби на Україні.

¹ Беларускі архіў, т. I, стор. 86—88.

² Там же, стор. 90—92.

³ Там же, стор. 93—95.

Релігійна боротьба, яка розгорнулася на українських і білоруських землях з кінця XVI ст., пов'язана з релігійною унією 1596 р. Ця унія, запроваджена за допомогою Ватикану і його агентури—ксьондзів і єзуїтів та за допомогою польського уряду, польських і ополячених українських феодалів, а також і верхівки місцевого, православного духовенства, мала своїм завданням ополячення українського народу, знищення його мови й культури, розрив його братніх зв'язків з великим російським народом. Боротьба, спрямована проти релігійної унії, була боротьбою українського народу за його національну самобутність, за збереження його мови й культури, за возз'єднання з братнім російським народом.

Ф. Енгельс відзначав, що „во время так называемых религиозных войн... вопрос шел прежде всего о весьма положительных материальных классовых интересах; в основе этих войн также лежала борьба классов... Если эта классовая борьба носила тогда религиозный отпечаток, если интересы, потребности и требования отдельных классов скрывались под религиозной оболочкой, то это несколько не меняет дела и легко объясняется условиями времени“¹.

В цій боротьбі разом з усім українським народом значну роль відіграло і міське населення, особливо створені в містах братства, які були „національно-релігійними політичними організаціями“². Вони хоч і виникали навколо церков, проте майже з самого початку розвивалися як організації боротьби з полонізацією і окатоличенням, ставили політичні завдання³.

До їх складу входило міське, в основному православне, населення: купці, ремісники, а також і духовенство та окремі православні шляхтичі, що проживали в містах.

Ми не будемо характеризувати докладно організації й структури братства—це зроблено в спеціальних роботах про братства, лише відмітимо, що якщо спочатку братства організовувалися для підтримки в основному церковних справ, то в дальшому, в міру натиску на міста феодалів, польського уряду й католицької церкви, суть братств змінювалася. Вони поступово перетворюються в громадські організації, в центри об'єднання політичних сил для боротьби проти гніту панської Польщі, проти реакційної польсько-католицької культури. Братства створювали друкарні, відкривали школи з викладанням місцевою, старослов'янською і грецькою мовами, сприяли виданню і поширенню богословсько-полемічної літератури, яка була разом з тим і політичною літературою⁴.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 128.

² Е. Мединский, Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв., М., 1954, стор. 12.

³ Там же, стор. 15.

⁴ Історія Української РСР, стор. 160.

А в період запровадження релігійної унії братства почали контролювати діяльність духовенства, зокрема православної церковної верхівки, що тягнулася до унії.

Це втручання православних братств до справ вищого духовенства й контроль над ними обурювали духовенство. „Братства... суть гонители на владыков...“, — писав єпископ К. Терлецький вихованцю єзуїтів І. Потею, висловлюючи своє бажання позбутися цієї „неволі“¹.

Тому єпископи та інші представники вищого духовенства повели боротьбу з братствами, які були для них зібранням „хлопов, простых шевцов, седельников и кожемяков“², що, „покинувши ремесло свое... а привлащивши себе врад пастырский... пастырей своих власных соромотят, безчестят“, — як заявляв Потей³.

Особливо запеклою була тоді боротьба львівського єпископа Г. Балабана з львівським братством, яке мало „ставропігію“ — право не коритися нікому, крім ієрусалимського патріарха. Львівське братство було найдавнішим на Україні (з 1439 р.) і найбільш активним у боротьбі проти полонізації й окатоличення.

Запровадження релігійної унії і посилення національно-релігійного гніту в першій половині XVII ст. привели до посилення діяльності львівського і інших братств, яких на початку XVII ст. на Україні і в Білорусії вже було понад 35⁴.

Крім діяльності братств, міське населення вступило у відверту збройну боротьбу з тими реакційними силами, які запроваджували унію. Так, наприклад, коли в 1618 р. в Могильові, де до цього часу не було уніатських церков, уніатський єпископ Кунцевич хотів запровадити унію, то могилівські міщани рішуче виступили проти Кунцевича, „заперли перед ним город и выступили со знаменем и оружием“ і не допустили Кунцевича до міста. В цьому їм допоміг козацький загін Сулими.

За це міщан було притягнуто в 1619 р. до королівського асесорського суду. Л. Ісаєва, С. Шульгу, М. Путятю, Й. Шевеняку та інших було засуджено на страту. Церкви запечатувано і передано разом з монастирями і усім майном уніатам, зокрема єпископу І. Кунцевичу⁵. Одночасно було запечатувано церкви і в сусідній Орші, де міщани також виступали проти Кунцевича і ледве не втопили його⁶.

¹ Акты ЮЗР, т. IV, СПб., 1868, стор. 211.

² Российская историческая библиотека, т. VII, СПб, 1890, стор. 116—117.

³ Акты ЮЗР, т. II, СПб., 1865, стор. 236.

⁴ Див. Е. Мединский, Цит. праця, стор. 20—25.

⁵ Акты Виленской археографической комиссии, т. IX, Вильно, 1878, стор. 161—165.

⁶ А. Жукович, Сеймовая борьба... (после 1609 г.), вып. 2, СПб, 1904, стор. 111—114.

Проти Кунцевича виступили й міщани м. Вітебська.

Вже в 1622 р. вони „заговори и бунты против него (Кунцевича) и его жизни учинять начали...“ і „в течение целого года таковые бунты и мятежи, сходки, уккрытые уговоры и заговоры на жизнь и пролитие крови отца владыки... чинили...“, уніатських „попов и слуг били“ і т. д.

А коли на початку 1623 р. війт притягнув винуватців до суду, міщани „учинили бунт, взялись за камни... оскорбляли в лице пана войта власть его королевского величества, на жизнь отца владыки покушались так, что... войт и... Кунцевич едва с ратуши в то время живыми ушли...“

Після цього вітебські міщани увійшли „в сговор и соглашение с мещанами могилевскими, оршанскими и некоторыми мещанами полоцкими и виленскими“, хоча в змові взяли участь також і окремі члени магістрату, які „взбунтовались со всей чернью града Витебского и с подданными шляхетскими...“¹, але основну роль у виступі грала міська біднота—„чернь“ і селяни, і в цьому яскраво проявилась класова суть повстання. Міщани Вітебська розпочали налагоджувати зв'язки і з українськими козаками.

12. XI 1623 р., коли Кунцевич звелів схопити і кинути у підвал одного з своїх противників у Вітебську, вибухнуло народне повстання. Кунцевич був вбитий, будинок його розгромлено, побито чимало й уніатів, багаті міщани почали тікати з міста.

Але міщанам Вітебська було тяжко триматися. Допомога з інших міст не прийшла, козаки теж не змогли підтримати повсталих.

Протягом трьох днів, бо „опасались беды от козаков, к покровительству которых прибегнул город“, як писав уніатський митрополит Рутський католицькому кардиналові Бардіну², комісари провели судове слідство і 93 чоловік присудили „к наказанию горлом“ (на смерть). Але страчено було лише 19 чоловік, бо решті вдалося втекти з міста. Крім того, понад 100 чоловік було кинуто до в'язниці, понад 200 покарано батогами, багатьох позбавлено майна. Місто було позбавлене магдебурзького права, було знищено ратушу, зруйновано православні церкви.

Після цього в більшості міст Білорусі, як і на Україні, були закриті православні церкви, а населення силою примушували до прийняття унії³.

¹ Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг Витебской и Могилевской губернии, вып. 30, стор. 23—26. Цит. за книгою И. Лочмеля, Очерк истории борьбы белорусского народа, против панской Польши, стор. 39—40.

² „Витебская старина“, т. I, Витебск, 1890, стор. 239—240 та ін.

³ И. Лочмель, Очерк истории борьбы белорусского народа против панской Польши, стор. 39—42.

Друга чверть XVII ст. на Україні характеризується назріванням тих соціально-економічних і політичних обставин, які підготовляли й викликали визвольну війну українського народу 1648—1654 років.

В цей період боротьба народних мас за своє соціальне і національне визволення продовжувала розвиватися з новою силою, проявляючись в повстаннях 1630-х років. В цих повстаннях поряд з селянами й козаками і в тісному зв'язку з ними брало участь і населення міст України.

Вже в повстанні 1630 р. під керівництвом Тараса Федоровича взяли участь міщани Корсуня, Переяслава, Ніжина і т. д. Одночасно з розгортанням боротьби міського населення в 1630 р. на Подніпров'ї відбулися виступи і в окремих містах Галичини. Так, в місті Поток навесні 1630 р. відбувся виступ міщан проти домініканського католицького монастиря, причому у виступі брали участь кравці, кушніри та інші ремісники міста¹.

І після припинення боротьби повстанців під керівництвом Тараса Федоровича, виступи народних мас продовжувалися. Зокрема, навесні 1631 р. в районі Ніжина відбувалися бої козаків і міщан проти польського війська, яке сюди прибуло на „станію“. В боях було розгромлено дві роти польського війська².

І в наступних селянсько-козацьких повстаннях 1637—1638 рр. брали участь міщани міст і містечок Подніпров'я і Лівобережжя, як, наприклад, населення міст Мошни, Переяслава, Ромни, Лубни. Коли ці повстання потерпіли поразку, то разом з селянами і козаками сотні й тисячі українських міщан знаходили в російських землях порятунк „от жестокого гонения и от смертново убойства папезен польских людей“, як повідомлялося в документах тих часів³.

В усій цій гострій соціальній і національно-визвольній боротьбі, що розгорталася протягом розглянутого нами періоду, українські народні маси діставали величезну допомогу від братнього російського народу. Серед учасників повстань, що відбувалися на Україні в кінці XVI ст., можна знайти імена російських селян, втікачів з російських міст, донських козаків. А коли селянсько-козацькі й міські виступи на Україні терпіли поразки, багато українців переходили на сусідні російські землі і там знаходили захист та підтримку, збирали сили для нової боротьби.

Після поразки повстань 1637—1638 рр. боротьба народних мас не припинялась. І хоча вона не була такою масовою, як

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 85—86.

² Там же, стор. 100—102.

³ Там же, стор. 249.

в попередні роки, все ж виступи охоплювали цілий ряд сіл і міст, і вони й підготовляли в тогочасних обставинах такий масовий рух українського народу, як визвольна війна 1648 — 1654 рр., що завершилася возз'єднанням України з Росією.

І в 1640-х роках відбувається цілий ряд виступів не тільки селян, але й міського населення.

Вже навесні 1640 р. проти польської шляхти виступили міщани Старого й Нового Коростишева¹, в 1643 р. міщани м. Котельні „з самої тилки злої уродзонеї ненависти хлопской“ зробили напад на шляхтичів², в 1646 р. боролися з феодалами міщани Сокаля³, такі ж збройні напади міського населення на феодалів були і в 1647 р. та на початку 1648 року⁴.

Таким чином, боротьба міського населення проти феодального гніту й за соціальне і національне визволення продовжується і на протязі другої чверті XVII ст. і виливається у визвольну війну українського народу, в якій міське населення разом з селянами й козацтвом взяло широку й всебічну участь⁵.

Розглянуті випадки боротьби міст з феодалами і старостами свідчать про загострення класової боротьби в ті роки не тільки між селянством та його класовим ворогом — феодалами, а і в містах. Це загострення класової боротьби було загальним для тих часів і сприяло розкладові феодально-кріпосницького ладу.

Саме тому ці виступи і рухи міщанства, як і селянські виступи, відігравали значну роль в загальному історичному розвитку суспільства. Вони до певної міри сприяли розвитку нових суспільно-економічних відносин.

Однак в Польщі вони не розвинулись аж до її занепаду, через перемогу феодалів над містами. Треба також зауважити, що й міські рухи і повстання відзначалися тут тією ж локальністю, стихійністю, неорганізованістю і відсутністю чіткої програми, що й селянські рухи.

До того ж міське населення в значній мірі виступало за вимоги, відмінні від селянських, як правові, так і економічні й політичні, і в силу цього не було тісного злиття міських і селянських рухів. В цьому головна причина поразки цих рухів в умовах феодалізму.

Крім того, від активної соціальної боротьби міське населення відтягали різні цехові суперечки, характерні для середньовіччя. Адже цехи в містах були створені спочатку для захисту ремісників від утисків феодалів, для запобігання конкуренції й перепродукції ремісничих виробів в умовах вузь-

¹ Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 522 — 523.

² Україна перед визвольною війною 1648 — 1654 рр., К., 1946, стор. 39 — 40.

³ Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 798 — 800.

⁴ Україна перед визвольною війною 1648 — 1654 рр., стор. 176.

⁵ Участь міського населення у визвольній війні 1648—1654 рр. — цитання вже більш досліджене і виходить за межі нашої статті.

кого ринку. Але вони справлялись із своїм завданням лише в умовах слабкого товарного виробництва, а в міру його поширення цехи й корпорації ставали дедалі більше й більше на перешкоді економічного розвитку. До того ж диференціація цехового ремесла чим далі, тим більше викликала протиріччя між цехами. Тому нерідко одна цехова корпорація виступала проти іншої, і ця боротьба, в якій разом з цеховими майстрами однієї корпорації виступали їх підмайстри і учні проти цехових майстрів, підмайстрів і учнів іншої корпорації, перешкоджала об'єднанню підмайстрів і учнів у їх боротьбі проти експлуатації цехових майстрів, розпиляла їх сили, затримувала зростання їх класової свідомості тощо¹. Все це послаблювало гостроту боротьби міського населення проти феодалів, а міського плебейства—проти патриціїв і бюргерів.

Характеризуючи участь населення міст України у визвольній боротьбі українського народу в кінці XVI і в першій половині XVII ст., треба відмітити, що це питання в історичній науці висвітлене ще не достатньо.

З істориків Польщі питаннями становища міст і міського населення Речі Посполитої найбільше цікавилися В. Лозінський², С. Кутшеба³, Я. Рутковський⁴. У них є правильні характеристики окремих рис становища міст (наприклад, патриціату і бюргерства у Львові у Лозінського; причини занепаду міст у Кутшеби, розвитку включення феодалів у торгівлю—у Рутковського тощо). Проте більшість з них характеризували міста Польщі і лише побіжно міста українських земель.

З буржуазних істориків, що працювали в Росії й на Україні, становищем міст цікавилися М. Владимирський-Буданов, Д. Багалей. Але вони в основному розглядали правову історію міст на Україні, давали характеристику магдебурзького права, не звертаючи уваги на утиски та розорення міст феодалами.

Буржуазно-націоналістичні історики, починаючи з В. Антоновича й кінчаючи так званою школою Грушевського, теж розглядали лише правові відносини міст України. Більше того, користуючись наявністю в західноукраїнських містах різних за національністю груп населення і певними протиріччями між ними, вони висували ці протиріччя на перший план, кричали про засилля неукраїнського населення в містах, про „гноблення“ однією народністю іншої і т. д. Одним словом, вони, роздмухуючи національні протиріччя, які були в окремих українських містах, переносили їх на всі міста і нацьковува-

¹ Див. Історія Української РСР, стор. 159.

² W. Lozinski, *Patryciat a mieszczaństwo Lwowskie*, Львів, 1904.

³ С. Кутшеба, *Очерки общественного и государственного строя Польши*, СПб, 1907.

⁴ Я. Рутковский, *Экономическая история Польши*, М., 1953, чи *Gospodarskie dzieje Polski*, Варшава, 1923.

ли українців на поляків, євреїв. Крім того, вони всіляко замовчували зв'язки українських міст з Росією і фальсифікували історію ряду міст.

У радянській історичній науці в 1920-х роках з'явилися праці по дослідженню міст України XVI—XVII ст. (В. Клименко та ін.). Проте в них теж розглядалися права міст, цехова організація їх тощо з буржуазно-ліберальних позицій чи з позицій вульгарного соціологізму „школи Покровського“.

Лише в наш час в статті О. Барановича „Новый город Западной Украины XVI ст.“¹ правильно характеризується соціально-економічне становище м. Старо-Костянтинова в XVI ст.

Більш докладно в радянській історіографії за останній час висвітлено становище міст під час визвольної війни українського народу, після воз'єднання України з Росією. Найбільш характерна в цьому відношенні книга О. Компан², видана в 1954 році. В ній докладно охарактеризовано становище міст України напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і досить широко змальована участь населення міст у цій війні. Проте рухи міського населення перед визвольною війною майже не показані. Із 112 сторінок їм приділено всього 5, а окремі виступи міщан за тих часів лише названі. Те ж саме можна сказати і про ряд статей, опублікованих за останній час³. Так, в статті О. Нестеренка⁴ зроблено спробу показати економічні передумови воз'єднання України з Росією, але разом з короткою характеристикою міст наведено лише деякі факти участі міського населення у визвольній боротьбі кінця XVI і першої половини XVII ст.

„Воз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів“⁵. Це стосується й міського населення тих українських земель, які увійшли з 1654 р. до складу Російської держави.

Проте в той час не всі українські землі звільнилися з-під влади шляхетської Польщі, а пізніше через зраду козацької старшини, значна частина Правобережної України, крім Києва, теж була загарбана шляхетською Польщею.

¹ Ученые записки Института славяноведения, т. III, М., 1951, стор. 236—263.

² О. С. Компан, Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., вид. АН УРСР, К., 1954.

³ Крім книги О. Компан, можна ще відзначити, наприклад, статтю В. Романовського в збірнику „Воссоединение Украины с Россией 1648—1954“, М., 1954, стор. 395—420.

⁴ О. Нестеренко, Економічні передумови воз'єднання України з Росією, „Вісник Академії наук УРСР“, № 5, 1954, стор. 16—32.

⁵ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією, стор. 10.

Докладну характеристику Речі Посполитої того періоду дав Ф. Енгельс. Він писав, що в XVII—XVIII ст. Польща була „в состоянни полного развала“, що це—„дворянская республика, основанная на эксплуатации и угнетении крестьян, не способная по своей конституции ни к какому общенациональному действию...“¹.

В шляхетській Польщі продовжувався занепад міського ремесла й торгівлі, внаслідок чого вже „к 20—30 годам, а еще ярче к середине XVII в. обнаружился упадок городов..., а ...вторая половина XVII и первая половина XVIII в.—это время глубокого упадка торговли и промышленности в Польше“².

Все це стосується й становища міст тих українських і білоруських земель, які ще певний час залишалися під гнітом шляхетської Польщі.

В XVIII ст., коли шляхетська Польща була розподілена між дужчими від неї сусідніми державами, Правобережна Україна і Білорусь були возз'єднанні з Російською державою.

В містах Правобережної України починається певний економічний розвиток. А пізніше, з переходом до капіталізму, і в містах України формується робітничий клас—основна революційна сила, здатна в союзі з селянством подолати опір старих реакційних сил, розгромити самодержавство, поміщиків і капіталістів.

Під керівництвом робітничого класу Росії, в союзі з селянством всієї країни і народними масами національних окраїн Росії, робітничий клас і всі трудящі маси України перемогли у Великій Жовтневій соціалістичній революції, розгромили внутрішню контрреволюцію і зовнішніх іноземних інтервентів, створили Українську Радянську державу—невід'ємну складову частину великого Радянського Союзу, побудували соціалізм і успішно будують комуністичне суспільство.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVII, стор. 10.

² История Польши, т. I, М., 1954, стор. 22 і 278.